

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI**

BERDAQ ATINDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI

**Qol jazba huqıqında
UOK: 801.311(943.11)**

TOLÍBAEV XOJAAXMED ELBAEVICH

**«QARAQALPAQ FOLKLORÍNDAGÍ TOPONIMLERDÍŃ
LINGVISTIKALÍQ ANALIZI»**

**5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi boyınsha
Magistr akademiyaq dárejesin alıw ushın usınılgan
D I S S E R T A C I Y A**

**MAK da jaqlawğa ruqsat berildi:
Magistratura bólimi bashlı:**

yu.i.k., doc. A.GULIMOV

«___ - _____» 2018 j.

**Kafedra bashlı:
f.i.d., prof. M.QUDAYBERGENOV**

**Ilimiy basshı:
f.i.d., prof. Sh.ABDINAZIMOV**

(qolı)

(qolı)

Nókis – 2018

MAZMUNÍ

KIRISIW	3
I BAP. QARAQALPAQ FOLKLORLÍQ TEKSTLERINDE	
TOPONIMLERDÍŇ ORNÍ	13
I.1. Qaraqalpaq folklorı – toponimikalıq izertlew obyektı sıpatında	13
I.2. Toponim – xalıq dúnyatanımınıń folklordağı sáwleleniw forması	19
II BAP. QARAQALPAQ FOLKLORÍ TOPONIMLERINIŇ	
GRAMMATIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI	28
II.1. Folklorlıq toponimlerdín jasalıwı	28
II.1.2. Konversiya usılı	29
II.1.3. Affiksaciya usılı	44
II.2. Geografiyalıq terminlerdín xızmeti	46
III BAP. QARAQALPAQ FOLKLORÍ TOPONIMLERINIŇ TARIYXÍY-	
ETIMOLOGIYALÍQ ANALIZI	53
III.1. Toponimlerdín quramında túrkiy hám mongol tili elementleri	53
III.2. Toponimlerdín quramında arab, parsı tili elementleri	62
III.3. Toponimlerdín quramında basqa da til elementleri	67
JUWMAQLAW	69
PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI	72

KIRISIW

Magistrlik dissertaciya temasınıń tiykarlanıwı hám onıń aktuallıǵı. Sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq xalqınıń bay mádeniyatınıń úlǵısı esaplanǵan qaraqalpaq awızeki dóretpelerin úyreniw ilminiń túrli tarawların – folkloristika, til bilimi, tariyx, ádebiyattanıw, etnografiya t.b. qızıǵıwshılıq tuwdırmaқта. Ásirese, qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń baspada járiyalanıwı buǵan keń múmkinshilikler jarattı. Ózbekstan Respulikası Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev bul haqqında: «Qaraqalpaqstanlı ilimpazlar tárepinen 100 tomnan ibarat «Qaraqalpaq folklorı» baspadan shıǵarılǵanı, hesh gúmansız, úlken miynettiń nátiyjesi. Endigi wazıypa áne usınday ájayıp ruwxıy baylıq jas áwladımız kewlinen tereń orın alıwı ushın perzentlerimizdiń kitapxanlıq mádeniyatın asırıwdan ibarat»¹ – dep kórsetedi.

Soǵan qaramastan, qaraqalpaq awızeki dóretpeleriniń tiliniń semantikası, sonday-aq eposlardaǵı onomastikalıq materiallar házirgi qaraqalpaq til biliminde az izertlengen menen xarakterlenedi.

Qaraqalpaq dástanlarında ushırasatuǵın onimler, ásirese, jer-suw atamaları dúnyanıń arxaikalıq kórinisin sáwlelendiriwshi, xalıqtıń ótmishindegi sana-sezimin, dúnya qarasın kórsetiwshi faktorlar esaplanadı.

Dissertaciya jumısımızdıń aktuallıǵı qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamaların sistemalıq sıpatlaw menen belgilenedi. Dástanlarda jumsalǵan jer-suw atamaları ózinde ekstralingvistikalıq informaciyalardı – tariyxıy, etnografiyalıq, etnikalıq t.b. alıp júriwshi leksikalıq qatlam.

¹ Мирзиёев Ш. Буюк келажғимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирға қурамыз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -Б. 217-218

Tariyxıy hám ilimiy derekler qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı hám kórkem óneri, ádebiyatı hám tili folklorlıq dóretpelerde joqarı basqıshqa kóterilgenin tastıyıqlaydı. Qaraqalpaq ádebiyatı hám ádebiy tili rawajlanıwında folklorlıq dóretpelerdiń tili óz aldına bir áhmiyetke iye. Sebebi, prof. D.S.Nasırovtıń jazǵanıday «Qaraqalpaq xalqınıń epikalıq dóretpeleri tek ádebiyattanıw ilimi kóz qarasınan úyrenildi, bılayınsha aytqanda bul esteliklerde saqlanıp qalǵan tillik faktlerdi házirgi til maǵlıwmatlarına salıstırıw til tariyxı ushın kóp bahalılıqlardı beredi hám keyingi waqıtları tilshi-ilimpazlar ushın arawlı izertlew obykti bolıwı tiyis»¹.

Qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikalıq izertlewlerdi alıp barıwdıń zárúrligi jóninde prof. Sh.Abdinazimovtıń tómendegi pikirleri ayrıqsha áhmiyetke iye: «Ádebiyatshılarımız tárepinen qaraqalpaq awızeki dóretpeleri hár tárepleme keń túrde izertlendi, kóp ilimiy miynetler dóretildi, biraq tilimizdiń tariyxı ushın bay materiallar beretuǵın tawsılmas ǵáziyne bolǵan dástanlardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, lingvokulturologiyalıq aspektlerde izertlew máselesi qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwı keshigip atırǵan tarawlarınıń biri ekenligin aytıp ótiw orınlı»².

Qaraqalpaq folklorı tilindegi menshikli atlar sisteması, ayrıqsha ondaǵı jer-suw atamaların izertlew qaraqalpaq onomastikasınıń áhmiyetli máseleleriniń biri esaplanadı. Qaraqalpaq folklorı ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan toponimler kompleksine iye bolıp, olardıń ayırımları qollanıwdan shıǵıp qalǵan, jańa atamalar payda bolǵan, basqaları hár qıylı ózgerislerge ushıraǵan. Bul toponimler qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, mánawiyatı, mádeniyatı, úrp-ádeti, turmıs sharayatı, xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriwshi processleri menen tıǵız

¹ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного каракалпакского языка и его диалектная система. – Нукус-Казань: «Каракалпакстан», 1976. –С. 221

² Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. –Нөкис, 2015, -Б. 28

baylanısqan ózine tán leksemalar bolıp tabıladı. Ásirese, jer-suwlar mánisi hám stillik qásiyetlerge iye ekenligi izertlew procesinde óziniń ilimiy hám logikalıq tastıyıqlawın tabadı hám jer-suw atamasınıń nominativlik wazıypası haqqındaǵı bir tárepli kózqarasqa ózgertiw kiritedi.

Onomastikanıń sońǵı jıllarındaǵı nátiyjeleri hám usılları jer-suw atamaların belgili bir dereklerge, ásirese awızeki xalıq dóretpelerine tiykarlangan halda hám arnawlı toparlarǵa ajratıp izertlewdi talap etpekte. Qaraqalpaq til biliminde Sh.N.Abdinazimov, A.T.Abdievlardıń izertlew hám ilimiy jumıslarında belgili dárejede izertlengen bolsa da, qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamaları óz aldına arnawlı izertlenbedi.

Qaraqalpaq awızeki dóretpelerindegi jer-suw atamaların leksika-semantikalıq ózgesheliklerin, grammatikalıq qurılısın, folklorlıq toponimler quramın tariyxıy-etimologiyalıq analizlew, sonıń menen birge til hám mádeniyat sistemasında toponimlerdi lingvokulturologiyalıq (antropocentristlik) aspektlerde izertlew – qaraqalpaq til ilimi, poetikalıq onomastikası ushın ilimiy áhmiyetke iye bolıp, xalıqtıń mánawiy hám milliy miyrasın tereń úyreniwde ózine tán lingvistikalıq derek wazıypasın atqaradı.

Izertlew obykti hám predmeti. Dissertaciyamızdıń obykti sıpatında Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵıda berilgen xalıq awızeki dóretpeleri belgilep alındı. Ásirese, Qaraqalpaq folklorınıń 1 – 66 tomlarında berilgen qaraqalpaq xalıq dástanları tiykarǵı derek xızmetin atqardı. Jumıstıń predmetin Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamalarınıń jasalıwı, grammatikalıq qurılısı, tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerin, sonday-aq jer-suw atamalarınıń stilistikalıq, lingvokulturologiyalıq qásiyetleri quraydı.

Izertlew maqseti hám wazıypaları. Jumıstıń tiykarǵı **maqseti** qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdi leksika-semantikalıq,

grammatikalıq qurılısı, tariyxıy-etimologiyalıq analizlew baǵdarında izertlewden ibarat bolıp, bul maqsetke erisiw ushın dissertaciyaда tómenдеgi wazıypalardı qarastırıwdı maqul kórdik:

- qaraqalpaq folklorındaǵı barlıq jer-suw atamaların – toponimlerdi toplaw;

- toponimlerdiń leksika-semantikalıq qásiyetlerine qaray ilimiy klassifikacijalaw;

- toponimlerdiń grammatikalıq qurılısın anıqlaw;

- toponimlerdiń quramına tariyxıy-etimologiyalıq talqı jasaw;

- toponimlerdiń awızeki dóretpelerдеgi ózine tán tillik xızmeti – stillik wazıypaların úyreniw.

Ilimiy jańalıǵı. Magistrlik dissertacijanın ilimiy jańalıǵı tómenдеgilerden ibarat:

- Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamaları toplanıp, dáslepki mártebe lingvistikalıq analiz qılındı;

- Qaraqalpaq xalıq dástanlarında ushırasatuǵın jer-suw atamaları toplandı hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri úyrenildi;

- Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamalarınıń jasalıwı ilimiy tiykarda analizge tartıldı;

- dástanlarımız leksikasındaǵı jer-suw atamalarınıń tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerge bólindi;

- Folklorlıq toponimlerdi lingvokulturologiyalıq úyreniw boyınsha maǵlıwmatlar berildi.

Izertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám boljawları.

- Folklor xalıqtıń ásirler dawamında biziń dáwirimizge shekem jetip kelgen bahalı derek. Folklordıń tilinde tilimizdiń tariyxıy rawajlanıw

basqıshlarındaǵı tillik elementleri saqlanǵan. Ádebiy tilimiz tariyxında folklorlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniw tiykarǵı máselelerdiń biri;

– Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamaların lingvistikalıq tárepten izertlew qaraqalpaq onomastikası, lingvofolkloristika, poetikalıq onomastikasınıń teoriyalıq maǵlıwmatlar menen jáne de bayıwına alıp keledi;

– Qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın jer-suw atamalarınıń jasalıwı, grammatikalıq qurılısı boyınsha juwmaqlar qaraqalpaq onomastikasında usı aspekttegi teoriyalıq maǵlıwmatlardı tolıqtıradı;

– Jer-suw atamalarınıń quramı tariyxıy-etimologiyalıq tárepten shıǵısı boyınsha túrlerge ajratıw, kelip shıǵıwı haqqındaǵı máseleler úyrenilip, bular boyınsha maǵlıwmatlar berildi;

– Xalıq dóretpeleriniń tilinde til birlikleri poetikalıq xızmetke boysındırılǵan halda jumsaladı. Sonıń ishinde, jer-suw atamaları da folklorlıq dóretpelerdiń tilinde belgili bir stilistikalıq xızmetlerdi atqarıw ushın da qollanılǵan.

Izertlew teması boyınsha ádebiyatlar talqısı. Tyurkologiyadaǵı dáslepki xalıq awızeki dóretpelerindegi menshikli atlardı izertlewge baylanıslı XIX ásir aqırında N.F. Katanovtıń túrkiy xalıqları folklorında ushırasatuǵın menshikli atlardıń leksikografiyasın islep shıǵıwǵa bolǵan urınıwların kórsetiw múmkin. N.F.Katanovtıń bul izertlewi keyin ala V.V.Radlov tárepinen toplanǵan «Túrkiy qáwimlerdiń xalıqlıq ádebiyatınan úlğiler (Образцы народной литературы тюркских племен)» birinshi tomında ushırasatuǵın menshikli atlardıń alfavitli kórsetkishi» miynetinde járiyalandı¹. Akademik N.F.Katanovtıń bul miyneti túrkiy xalıqlardıń etnomádeniy maydanın úyreniwde elege

¹ Катаров Н. Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В. В. Радловым / представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г.; сост. Н. Ф. Катаров. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1888. 34 с.

shekem óz qunın joytqan joq. Tatar folklorındaǵı menshikli atlar boyınsha az jumıs islengen. Soǵan qaramastan, A.R.Bektimirovanıń tatar xalıq qosıqlarınıń onomastikonın izertlewge arnalǵan miynetin aytıwǵa boladı¹. A.R.Bektimirovanıń bul miynetinde tatar xalıq qosıqları materialları tiykarında kórkem teksttiń poetikalıq onomastikası hám poetikalıq tilin analizlewge hárezket etilgen. Sonıń menen birge, tatar, rus hám anglıshan xalıqlarınıń folklorlıq tekstlerinde ushırasatuǵın quramında menshikli atlar bolǵan paremiyalar, frazeologizmler salıstırmalı túrde G.Z.Darzamanova², G.R.Ganieva³ miynetlerinde qarastırılǵan.

Házirgi túrkiy til biliminde folkloronimlerdi izertlewge ayrıqsha dıqqat awdarılmaqta. Bul baǵdardaǵı jumıslardıń biri retinde F.R.Xalıgovtıń dissertaciyalıq jumısın kórsetiw múmkin. Onıń «Azerbayjan tiliniń folklorlıq onomastikası» dep atalǵan izertlewinde xalıqlıq sóylew tilinde ásirler dawamında saqlanıp qalǵan azerbayjan folklorındaǵı onimler tiykarında xalıqlıq sóylew tiliniń rawajlanıwındaǵı roli anıqlańǵan⁴. Bul izertlewdiń bahalı tárepi sonda, ilimpaz azerbayjan folklorınıń túrli janrlarında: dástanlarda, xalıq erteklerinde hám ańızlarında, paremiyaları hám basqa awızeki dóretpeler materialları tiykarında folkloronimler analiz jasalǵan. Sonıń menen birge, azerbayjan til biliminde kórkem tekstler tilindegi menshikli atlar sistemasın úyreniw boyınsha izertlewler alıp barıldı. F.B.Baǵırovanıń «S.Ragimov shıǵarmalarınıń onomastikalıq leksikası» kandidatlıq dissertaciyası⁵,

¹ Биктимирова А. Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань: Казан. гос. ун-т, 2003. 25 с.

² Дарзаманова Г. З. Фразеологические единицы и поговорки с антропонимами в русском, татарском и английском языках: автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань, 2002. 21 с.

³ Ганиева Г. Р. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2012. 109 с.

⁴ Халыгов Ф. Р. Фольклорная ономастика азербайджанского языка: автореф. дисс. ... д. филол. н. Баку, 2004. 55 с.

⁵ Бағырова Ф.Б. С.Рәһимовун әсәрләринин ономастик лексикасы: автореф. дисс. ... н. филол. е. Бақы, 1995. 20 с.

sonday-aq, Á.Mikayılovanıń¹, E.Á.Shukurludıń² miynetlerin atap ótiw mümkin.

Qazaq til biliminde folklorlıq onomastika baǵdarında túrli aspektlerde izertlewler alıp barılǵan. S.E.Kerimbaevanıń «Onomasticheskaya eksplikaciya mifologicheskoy modeli mira kazaxskogo yazıka» izertlewinde qazaq tilindegi menshikla atlardıń mifologiyalıq qásiyetleri úyrenilgen. Jumısta mifonim termini qollanılǵan bolıp, bul termin dúnya haqqındaǵı bilimlerdi, onıń specifikalıq qásiyetleri hám onı mifologiyalıq qabıllawdı modellestiriwshi kognitiv kategoriya sıpatında qaralǵan³. Sonday-aq, D.M.Kerimbaevanıń «Qazaq folklorındaǵı menshikli atlardıń quramı hám etnolingvistikalıq xarakteristikası» miynetinde hár qıylı janrlardaǵı folklorlıq onimlerdiń ideoetnikalıq semantikasına sıpatlama berilgen. Avtor bul jumısında qazaq folklorındaǵı óz qurılısı hám semantikasında menshikli atlar xalıq dásturleriniń, mádeniyatınıń, tiliniń, diniy túsinekleriniń saqlanıp qalǵan arxaikalıq belgiler sıpatında úyrenilgen⁴.

Tájik til biliminde M.S.Shodievtıń «Sadriddin Ayniy shıǵarmaları toponimleriniń lingvistikalıq analizi»⁵ kandidatlıq jumısı islendi.

Ózbek til biliminde Q.M.Olloyorovtıń «Xorazm dostonlari onomastikasi (ózbek, qoraqalpoq, turkman tili materiallari asosida)»⁶ atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciyası, T.Qurbonov,

¹ Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). - Bakı: Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2008. 302 s.

² Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. - Bakı: Mütərcim, 2011. 124 s.

³ Керимбаева С. Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: автореф. дисс. ... к. филол. н. Алматы, 2004. 28 с.

⁴ Керимбаев Д. М. Состав и этнолингвистическая характеристика собственных имён казахского фольклора: автореф. дисс. ... к. филол. н. Алматы, 2004. 28 с.

⁵ Шодиев М.С. Лингвистический анализ топонимов произведений Садриддина Айни: автореф. дисс. ... к. филол. н. Душанбе, 1994. 22 с.

⁶ Оллоёров Қ.М. Хоразм дostonлари ономастикаси (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тили материаллари асосида). Филол. ф. н.... дисс. Урганч, 2011. 147 б.

M.Xudoyberdievalardıń miynetleri¹ kórkem tekstlerdegi jer-suw atamaların úyreniwge arnalǵan.

Sonday-aq, Buryat mámleketlik universitetinde L.C.Sanjeevanıń «Geser» eposınıń onomastikası², G.O.Xaltuevanıń «Mongollardıń sırlı dástanı» hám «Kodziki»diń toponimikalıq leksikonı: ulıwma hám jeke³ izertlewleri alıp barıldı.

Qaraqalpaq til biliminde kórkem tekstlerdegi, sonıń ishinde folklorlıq tekstlerindegi jer-suw atamaları materialları tiykarında arnawlı izertlew júrgizilmedi. Bul boyınsha maǵlıwmatlar kórkem shıǵarmanıń yaki belgili bir kórkem sóz sheberiniń tilin arnawlı izertlewge arnalǵan kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyalarda ushırasadı. Folklorlıq dóretpelerdiń tilin arnawlı izertlew Sh.N.Abdinazimovtıń «Qırıq qız»dástanınıń leksikası⁴ atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasınan baslandı hám qaraqalpaq til biliminde «Lingvofolkloristika» óz aldına tarawı sıpatında rawajlanıw jolına tústi. Bul dissertaciya «Qırıq qız» dástanı tiliniń leksikalıq quramı úyrenilip, sonıń ishinde onomastikalıq birlikler de izertlengen. Sonday-aq, Sh.Abdinazimovtıń doktorlıq dissertaciyasında qaraqalpaq ádebiyatı klassigi Berdaqtıń shıǵarmalarında ushırasatuǵın menshikli atlar, sonıń ishinde jer-suw atamaları izertlengen⁵. A.T.Abdievtıń «Alpamıs» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri⁶ kandidatlıq dissertaciyasında dástan tilinde ushırasatuǵın jer-suw atamaların dástan tiliniń leksikalıq qatlamları sheńberinde úyrenilgen. Sonıń menen birge,

¹ Курбонов Т., Худойбердиева М. Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик ва изоҳи масаласи (Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романлари материаллари асосида). - Самарқанд: СамДУ, 2009. 80 б.

² Санжеева Л.Ц. Ономастика эпоса «Гэсэр»: автореф. дисс. ... к. филол. н. Улан-Удэ, 2000. 16 с.

³ Халтуева Г.О. Топонимический лексикон «Сокровенного сказания монголов» и «Кодзики»: общее и частное: автореф. дисс. ... к. филол. н. Улан-Удэ, 2009. 26 с.

⁴ Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Филол. и. к.... дисс. -Нөкис, 1992

⁵ Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. Филол. и. д. ... дисс. -Нөкис, 2001

⁶ Абдиев А.Т. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri (Өгиз жыраў варианты тийкарында)». Филол. и. к.... дисс. -Нөкис, 2011. 125 б.

B.G.Dilanovtın¹, G.E.Qarlıbaevanın² dissertacijalarında da kórkem sóz sheberleriniń tilinde qollanılǵan toponimler boyınsha da maǵlıwmatlar ushırasadı.

Izertlewde qollanılǵan metodikanıń sıpatlaması. Qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdi úyreniwde házirgi dáwir qaraqalpaq onomatikasında erisilgen teoriyalıq tiykarlar hám ilimiy analiz usıllarına tayanıldı. Jumısta úyrenilip atırǵan materiallardıń qásiyetinen kelip shıǵıp sıpatlama, salıstırmalı-tariyxıy, tariyxıy-etimologiyalıq, stilistikalıq analiz usıllarınan paydalanıldı.

Qaraqalpaq folklorınıń toponimiyasınıń areallıq shegarası oǵada keń. Sonıń ushın da qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdi basqa tillerdegi áne usınday materiallar menen salıstırmalı úyreniw áhmiyetli juwmaqlar shıǵarıw ushın tiykar bolatuǵın nátiyjeler beriwı múmkin.

Izertlew nátiyjeleriniń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Jumıstıń teoriyalıq bahası qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdiń dáliyller tiykarında arnawlı túrde leksika-semantikalıq, grammatikalıq, tariyxıy-etimologiyalıq, lingvokulturologiyalıq ózgesheliklerine qaray izertlenilip atırǵanı menen xarakterlenedi. Bul jumıstıń ilimiy juwmaqları qaraqalpaq til iliminde poetikalıq onomastikanıń ayrıqsha ilimiy baǵdar sıpatındaǵı ornın teoriyalıq tárepten dáliylleydi. İzertlewdiń teoriyalıq juwmaqları, analizlew procesinde qollanılǵan ilimiy baqlawlar hám usıllar onomastikanıń basqa bólimlerin de izertlewde paydalanıw múmkin. Jumıstıń teoriyalıq juwmaq hám nátiyjeleri poetikalıq onomastika, lingvofolkloristika, tekst lingvistikası tarawındaǵı sabaqlıqlar, oqıw-metodikalıq qollanbalar tayarlaw, qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdiń túsindirme, etimologiyalıq sózliklerin dúziw ushın xızmet atqaradı.

¹ Диланов Б. Г. С.Мәжитовтың дәретіўшилиги хәм қарақалпақ әдебий тили. Филол. и.к.... дисс. -Нөкис, 2012. 143 б.

² Қарлыбаева Г.Е. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешелikleri. Филол. и. д.... дисс. -Нөкис, 2017. -Б. 77-85

Jumıs qurılısınıń sıpatlaması. Magistrlik dissertaciya jumısı kirisiw, 3 bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat. Ulıwma kólemi 77 bet.

I BAP. QARAQALPAQ FOLKLORLÍQ TEKSTLERINDE TOPONIMLERDÍŇ ORNÍ

I.1. Qaraqalpaq folklorı – toponimikalıq izertlew obyektı sıpatında

Hárqanday onomastikalıq izertlew aldınǵı tájiriybelerdín dawamı qaralıp hám onnan sońǵı izertlewler ushın da teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi. Hár bir ilim tarawı sıyaqlı onomastikanıń yamasa onıń bir bólimi toponimikanıń da óz izertlew metodları, aspektleri, principi hám derekleri bar. «Onomastika sociallıq ilimlerdín metodları hám usıllarınan paydalanbaydı, al onıń tillik birliklerdegi maǵlıwmatları basqa ilimler ushın da áhmiyetli hám bunı tek lingvistikalıq analizlew arqalı ǵana alıw múmkin»¹. Ilimiy ádebiyatlarda onomastikanıń tiykarǵı baǵdarları sıpatında: 1) Teoriyalıq onomastika; 2) Sıpatlama onomastika; 3) Tariyxıy onomastika; 4) Ámeliy onomastika; 5) Poetikalıq onomastika baǵdarları kórsetiledi².

Bizín bul izertlew jumısıwız poetikalıq onomastika baǵdarına kirip, qaraqalpaq folklorlıq tekstlerindegi jer-suw atamaların lingvistikalıq úyreniwge tiykarǵı dıqqattı qarattıq.

Poetikalıq onomastikanıń izertlew obyektı – kórkem tekstlerdegi menshikli atlar bolıp, ondaǵı jer-suw atamaları sol kórkem shıǵarmada kórkem sózdín bir ónimi sıpatında kórinedi. Hár qanday kórkem tildín formalarında menshikli atlar avtordín yamasa atqarıwshı jıraw-shayırlardıń sheberliklerin de kórsetip turıwshı qurallardıń biri esaplanadı.

Kórkem tekstti oqıw arqalı onnan ruwxıy azıq alıw menen birge, onda qollanılgan menshikli atlar – jer-suw atamaları da áhmiyetke iye.

¹ Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подолская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007. -С. 214

² Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подолская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007. -С. 215-220

Sebebi, kórkem teksttegi menshikli atlar tábiyǵıy yamasa jasalma (oylap tabılǵan, mifologiyalıq) obyektlerdiń atamasın bildirip keliw menen birge sol shıǵarmanıń ideyasına boysındırılıp, stillik mánini de sáwlelendirip keledi.

Kórkem tekstlerdegi menshikli atlardı – olardıń lingvopoetikası, stillik, semantikalıq hám kórkem sheberlilik táreplerden talqılaw úlken áhmiyetke iye. Slavyan hám rus folklorlıq dóretpelerindegi onimlerdiń xızmeti máselesi T.A.Agapkina, O.V.Belova, E.L.Berezovich, O.G.Gorbacheva, T.N.Kondrateva, V.Ya.Propp, S.M.Tolstıy, V.N.Toporov, A.V.Yudin h.b. miynetlerinde úyrenilgen. Degen menen, rus til biliminde hám tyurkologiyada elege shekem folklorlıq tekstlerdegi onimler dúnyanıń mifologiyalıq modelin ashıp beriwdegi xızmeti, folklorlıq janrlardıń hár qaysısındaǵı onimlerdiń funkcionallıq xızmeti kompleksli túrde úyrenilmegen.

Tyurkologiyada A.R.Biktimirova, G.Z.Darzamanova, G.R.Ganieva, F.R.Xalıgov, S.E.Kerimbaeva, D.M.Kerimbaev taǵı basqalardıń izertlewleri bar. Buryat mámleketlik universitetinde L.C.Sanjeeva, G.O.Xaltuevalardıń jumısları islendi. Mine usı baǵdarda ózbek til biliminde de bir neshe jumıslar islengen. Degen menen, qaraqalpaq til iliminde folklorlıq dóretpelerdegi menshikli atlar sisteması boyınsha az jumıslar islendi. Bul baǵdarda professor Sh.Abdinazimovtıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikası» kandidatlıq dissertaciyasında (Nókis: 1992) «Qırıq qız» dástanındaǵı toponimler, antroponimler arnawlı túrde sóz etilgen. Sonday-aq, 2016-jılı ilimpazdıń «Qaraqalpaq folklorındaǵı adam atları» atamasındaǵı qaraqalpaq folklorida ushırasatuǵın antroponimler sózligi járiyalandı¹.

¹ Абдиназимов Ш., Даниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары (Сөзлик). - Нөкис, 2016. 130 б.

Biz izertlew obykti etip alǵan qaraqalpaq folklorlıq tekstleriniń ózi de toponimikalıq izertlewdiń deregi sıpatında xızmet atqaradı. Qaraqalpaq folklorında jer-suw atamaların lingvistikalıq analizlew barısında xalıq awızeki dóretiwshiliginde saqlanıp qalǵan jer-suw obyektleriniń nominacijalanıw procesi, kelip shıǵıwı, qalıplesiwi haqqındaǵı ańız, ápsanalar, ráwiyatlar (toponimikalıq ańızlar) da itibarǵa alınadı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerin toplaw hám úyreniw XX ásirdiń 30-jılları baslandı. Jergilikli ilimpazlardan, folklorist Qallı Ayımbetov xalıq arasında saqlanıp qalǵan dástanlar, ańız-áńgimeler, naqıl-maqallardı toplap, olardı járiyalawǵa eristi. Bunnan keyin S.Máwlenov hám Sh.Xojaniyazovlar qaraqalpaq folklorlıq dóretpelerin jıynawǵa belsene qatnastı. Ásirese, qaraqalpaq dástanlarınıń biziń dáwirimizge shekem jetip keliwinde qaraqalpaqlardıń mádeniy tariyxında áhmiyetli roldi jıraw-baqsılar atqardı. Olardıń áwladtan-áwladqa, ustazdan-shákirtke ótip kiyatırǵan bay tradiciyaları, repertuarları arqalı dástanlar búgingi kúnge shekem jetip keldi hám xalıqtıń ruwxıy ǵáziynesi sıpatında mádeniyatımızdan orın aldı.

Jıynalǵan materiallar tiykarında XX ásirdiń 70-80 – jılları «Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı» degen at penen 20 tomlıq kitap baspadan shıqtı. Al, XXI ásirge kelip ÓzIA Qaraqalpaqstan bólimi Gumanitar ilimler ilim izertlew institutı xızmetkerleriniń belsendiligi menen «Qaraqalpaq folklorı»nıń 100 tomlıǵı baspadan shıqtı. Bul qaraqalpaq xalqı, onıń ilimi, ádebiyatı, tili, tariyxı, etnografiyası ushın bahalı ǵáziyne boldı.

Qaraqalpaq folklorındaǵı dástanlar ózinde dóreliw dáwirine baylanıslı adamlardıń qorshaǵan dúnya haqqındaǵı áyyemgi ideologiyası hám kóz qarasların saqlaǵan.

Antroponim, etnonim hám toponimlerdiń óz ara baylanısı máselesine arnalǵan bir qansha jumıslar bar. Ásirese, onimlerdi kompleksli túrde

izertlew M.N.Melxeev (1969) miynetlerinde orın alǵan. Avtor antroponim-etnonim-toponim, toponim-etnonim, antroponim-toponim modelleriniń tiykarǵı tillik hám sociallıq nızamlıqların anıqlawǵa miyasar bolǵan. Bul onimler bir-biri menen tek tariyxıy yaqı sociallıq tárepten emes, al tillik nızamlıqlar jaǵınan da tıǵız baylanısqa iye.

Dástanlarda qollanılǵan toponimlerdi úyreniw arqalı eposlardıń poetikalıq stili, dástandı atqarıwshı jıraw yaqı baqsınıń aytajaq ideyasın ańlaw múmkin.

Jıraw-baqsılar dástandı atqarıw barısında gez kelgen onimlerdi, ásirese toponimikalıq atamalardı qollanıp kete bermeydi. Al kerisinshe, dástanda qollanılǵan toponimler tereń motivlesken bolıp keledi. Dástannıń ideyasın ashıwda, qaharmanlardıń atlanısların, epizodlardı tolıqtırıwshı, obrazlı súwretlewde ózine tán stillik maqsetke boysındırılǵan boladı. Toponimler dástandaǵı epizodlar ortasında baylanıstırıwshı, ózinde epikalıq konfliktti sındirgen bir tutuas liniya esaplanadı. Toponimlerdiń bunday stillik maqsetke boysındırılıwı – tıńlawshı yamasa oqıwshıǵa estetikalıq tásir ótkizedi. Dástandı bir tutuas sistema sıpatında qaraytuǵın bolsaq, onıń bir elementi bolǵan toponimlerdiń dástandaǵı atqaratuǵın funkciyasın ayrıqsha bahalap ótiwge boladı. Kórkem tekstlerde basqa onimler sıyaqlı toponimler de áhmiyetli rol oynaydı: olar waqıt hám zaman keńisliginde baǵdarlanıwshılıqtı bildirip keledi.

Eposlardaǵı toponimler keńisliktegi baǵdardı simvolikalıq túrde súwretlep, geografiyalıq obyektiniń anıq shegarasın kórsetiwde ázzilik etse de, dástanda qollanılǵan poetikalıq toponimlerdiń geografiyalıq qorı arqalı epizodlardıń málim bir orınǵa qatnaslı júz bergenin bayqawǵa boladı.

XX ásiriniń sońǵı on jıllıǵında menshikli atlardı, ásirese toponimlerdi mádeniy-tariyxıy aspektte úyreniw ilimpazlardıń dıqqatın

ózone qaratıp kelmekte. Toponimler xalıqtıń tariyxıy ótmishi haqqındaǵı relevantlıq informaciyanı alıp júriwshi, xalıqtıń taralıw shegarası, mádeniyatı, sawda hám geografıyalıq orayları t.b. jónindegi etnomádeniy tekstler sıpatında qaralmaqta.

Usı kóz qarastan, dúnyanıń toponimikalıq kartinasınıń qáıiplesiwi máselesi – házirgi lingvistikada toponimniń etnomádeniy áhmiyeti hám integrativlik statusı baǵdarında áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Sebebi, toponim haqıyqattı verbalizaciyalaw, xalıqtıń rawajlanıwınıń tariyxıy-sociallıq, tillik hám etnomádeniy aspektlerin sáwlelendiriw xızmetin atqaradı.

Házirgi til iliminde folklordıń tilin, sonıń ishinde onomastikasın úyreniw aktuallıqqa iye bolmaqta. Tyurkologiyalıq izertlewlerde xalıq awızeki dóretpeleriniń tilin úyreniwdiń zárurlıǵı folklorlıq tekstlerde sózlerdiń arxaikalıq elementleriniń saqlanǵanlıǵı hám olardı diaxroniyalıq baǵdarda izertlew til ilimi rawajlanıwınıń jańa tendenciýalarınıń júzege shıǵıwına shárt-sharayat jaratıp beriwi menen xarakterlenedi. Házirgi til ilimindegi ilimler aralıq jańa izertlewler tendenciýası folklorlıq tekstlerde menshikli atlardı izertlew máselesin ortaǵa tasladı. Folklorlıq tekstlerdegi menshikli atlar óz terminologiyasına iye boldı. Máselen, ádebiy onimler, mifonimler, folkloronimler. Ilimiy ádebiyatlarda mifonim termini arqalı reallıqqa iye bolmaǵan adam atları, haywanatlar, quslar, ósimlik, xalıq, geografıyalıq hám kosmogrfıyalıq atamalar túsiniledi¹. Olar dóretiwshi tárepinen oylap tabılǵan onimler sisteması esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorı óz menshikli atlar sistemasına iye. Qaraqalpaq folklorı ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan toponimler kompleksinen ibarat. Mine usı qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerindegi toponimlerdi lingvistikalıq analizlew házirgi qaraqalpaq til iliminiń –

¹ Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подолская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007. -С. 180

lingvofolkloristika, lingvokulturologiya, lingvopoetika, onomastikanin
ahmiyetli maselerinin biri esaplanadi.

I.2. Toponim – xalıq dúnyatanımınıń folklordaǵı sáwleleniw forması

Ilimpazlar til ilimi tariyxında paradigmalardıń ózgeriw hádiysesin tómendegi basqışlarǵa bóledi: 1) Salıstırmalı-tariyxıy til bilimi (komparativistika); 2) Sistem-strukturalıq til bilimi (funkcional lingvistika, deskriptiv lingvistika, glossematika, etnolingvistika); 3) Antropocentristlik til bilimi (sociolingvistika, kognitiv lingvistika, pragmalolingvistika, lingvokulturologiya t.b.)¹.

Antropocentristlik baǵdarlardıń qáiplesiwine I.A.Boduen de Kurteneniń «til individual qubılıs bolıp tek insan miyinde júzege keledi hám insańǵa xızmet etedi» degen pikiri tásir etti.

«Antropocentristlik baǵdarda izertlewler alıp barıw házirgi til iliminiń baslı qásiyetlerinen biri esaplanadı. Usıǵan kóre búgingi kúnde til bilimi menen baylanışlı halda sociolingvistika, psixolingvistika, lingvomádeniyattanıw, kognitiv lingvistika sıyaqlı bir qatar jańa ilim tarawları rawajlanbaqta. Bul bolsa lingvistikalıq izertlewlerde til hám oylaw, til hám sana qatnasları tábiyatına jáne de tereńirek kirip barıw ushın tiykar jaratadı»².

Házirgi til iliminde toponimlerdi lingvokulturologiyalıq aspektte izertlew aktual baǵdarlardıń biri sıpatında kórinbekte. Mine usı baǵdarda bir neshe izertlew jumısları alıp barılǵan. Máselen, rus til biliminde Kuban mámleketlik universitetinde islengen E.F.Kovlakastıń «Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты» doktorlıq dissertaciyası³, G.V.Plexanov atındaǵı Sankt-Peterburg mámleketlik institutında (texnikalıq universitet) A.S.Galcovanıń

¹ Йўлдашев Б., Бобожонов Ф. Лингвокультурология. -Тошкент: Наврўз, 2015. -Б. 30

² Пардаев З. Лисоний концепт тушунчаси ва унинг структурал муаммолари хақида// Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы, 2010, №1-2 (6-7). -Б. 91

³ Ковлакас Е.Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты: автореф. дисс. ... д. филол. н. -Краснодар, 2009. 51 с.

«Лингвокультурологический потенциал Петербургской топонимии» kandidate qat'irlıq dissertatsiyası¹, Chelyabinsk mámleketlik universitetinde L.N.Davletkulovanın «Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области)» temasındaǵı kandidate qat'irlıq dissertatsiyası², qazaq til biliminde E.Kerimbaevtıń «Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах» (1995), Q.Rısbegenniń «Ұлттық ономастиканың этномәдени және лингвокогнитивтік негіздері» (2011), azerbayjan til biliminde Á.Mıkayılovanın³ izertlewlerin kórsetiw múmkin.

Belgili bir geografiyalıq obyekt tuwralı túsinikler hám olardıń toponimlerde sáwleleniw etnikalıq isenimlerdiń, etnikalıq dúnya tanımnıń qalıplesiwinde hám insannıń sanasında saqlanıp qalıwına tásir etiwshi faktorlardıń biri. Bul orında toponimikalıq ańız-ápsanalarda saqlanıp kiyatırǵan etnikalıq túsinikler ótmishtegi dúnya, málim bir tariyxıy sharayatlar haqqındaǵı dáslepki subyektiv hám relevantlıq oy-pikirlerdi sáwlelendirip keledi.

Prof. Sh.Abdinazimov qaraqalpaq folklorın til iliminiń jańa aspektlerinde izertlew zárúrligi jóninde «...tilimizdiń tariyxı ushın bay materiallar beretuǵın tawsılmas ǵáziyne bolǵan dástanlardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, lingvokulturologiyalıq aspektlerde izertlew máselesi qaraqalpaq til iliminiń rawajlanıwı keshigip atırǵan tarawlarınıń biri ekenligin aytıp ótiw orınlı»⁴ – degen pikirdi bildiredi.

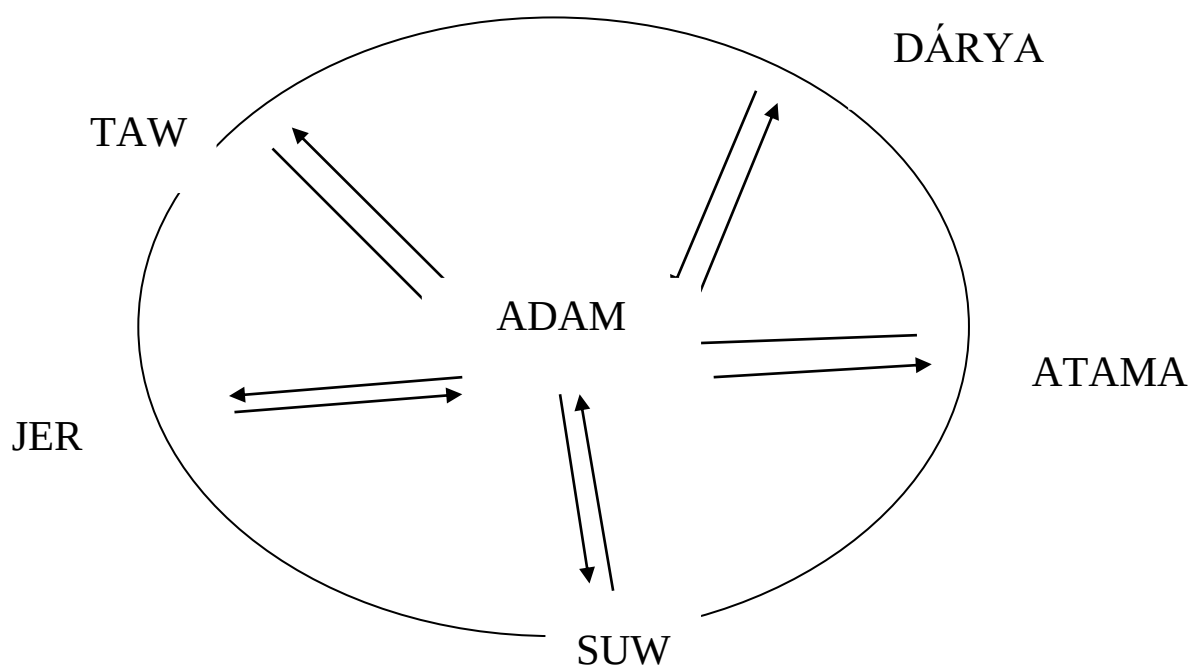
¹ Гальцова А.С. Лингвокультурологический потенциал Петербургской топонимии: автореф. дисс. ... д. филол. н. -Санкт-Петербург, 2011. 23 с.

² Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области) : автореф. дисс. ... д. филол. н. -Челябинск, 2014. 22 с.

³ Mıkayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). -Bakı: Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2008. 302 s.

⁴ Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. Оқыў қолланба. -Нөкис: Билим, 2018. -Б.29

Ayırım atamalaridn nominaciyasi, kelip shıǵıwı haqqındaǵı ańız, ápsanalar qaraqalpaq folklorında berilgen. «Olardı da atamanıń túrlerine qarap jáne kishi túrlerge ajratıw múmkin. Máselen, atamalaridn kelip shıǵıwı haqqındaǵı dereklerge xalıq etimologiyası hám toponimikalıq ráwiyatlar mısıl bolıp xızmet etedi. Bul baǵdarda atamalaridn túsindirme hám etimologiyalıq analizleri procesinde atamalaridn nominaciyası, kelip shıǵıwı, qalıplesiwi jónindegi ráwiyat hám áńgimeler, xalıq etimologiyası sol qatarda, toponimikalıq ráwiyatlar da itibarǵa alınadı»¹. Mine usı baǵdarda ózbek til biliminde bir qatar jumıslar islengen².

Qaraqalpaq folklorınıń 77–87-tomlarında aymaqtaǵı ayırım jer-suw atamalarınıń kelip shıǵıwı, atalıwı boyınsha ańız-ápsanalar berilgen.

Adaqqala. Aral teńiziniń astında Adaq degen qala bolǵan. Adaq qalası suwdıń astında qalıp Aral teńizi payda bolǵan degen maǵlıwmat bar. H.Hasanov sózliginde Adaq toponimi eki jerde bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat beriledi: «1) Ámiwdárya eteklerinde, Sarıqamıs batıǵı qasında

¹ Эназаров Т., Хусанова М., Есемуратов А. Ўзбек номшунослиги. -Тошкент: Наврўз, 2015.-Б.31

² Саттаров У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлар//ЎТА. -Т.:ФАН, 2000, №6. -Б. 36-39; Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. 125 б.

bolğan qala; 2) Ándijan qalasınıń bir atı»¹. Adaq geografıyalıq atama sıpatında Túrkménistanda hám Ózbekstanda bir neshe jerde ushırasadı. Túrkménlerdiń bir urıwı *adaqlıxızır* dep ataladı. Maxmud Qashgariydiń sózliginde *azaq* formasında da ushırasadı².

Tók tawı haqqında ápsananıń mazmunı tómendegishe: burıńǵı zamanda ójet dáw Ámiwdáryanı bógew ushın etegine topıraq salıp, dáryaǵa keledi. Xalıq shuwap, dáwdi toqtatıwdı oılaydı. Bir kempir dáwge: - Dáryanı bóge, adamlar suwsız qalsın - depti. Dáw bolsa qırsıǵıp sol turǵan jerine topıraqtı tógipti. Usılayınsha Tók tawı payda bolğan.

Álbette, keltirilgen ápsana dúnyanıń toponimikalıq kórinisin qabıllawdaǵı xalıq sanasında, yadında saqlanıp qalǵan túsinik tiykarında berilgen. Biz, izertlew nátiyjeleri tiykarında Tók tawı toponiminiń kelip shıǵıwın qıpshaq etnonimleriniń birine baylanıstırıw boyınsha shamalawdı usındıq.

Baraqtıń tamı toponimi adam atına baylanıslı qoyılǵan dep keltiriledi. Yaǵnıy, Baraq degen batır bolıp, ol qusı menen ańǵa shıǵadı. Biraq ańǵa alıp shıqqan qusı onı búrip óltiredi. Baqlap kiyatırǵan hayalı qustıń bir tegewrinin kesip: – Jerde men batırım dep zarlayın, aspanda sen tegewrinim dep zarla, - degen eken. Baraqtıń tamı Bórshi tawdıń tawdıń kúnshıǵarında Jańadárya degen jerde jaylasqan.

Aqshakól. Toponimikalıq ápsanalarǵa qaraǵanda Aqshaxan degen adam bolıp, kóldiń atı sonıń isimine qoyılǵan. Bul jerde keyninen Estemes degen adam bolıp, kól sonıń atında, keyin ala Torańǵıl say dep atalǵan. 1952-jılları kólge suw túsip, jáne Aqshakól dep atalıp ketken.

Ketenler toponimi «Dáwletiyarbek» dástanında ushırasadı: Álqıssa, Dáwletiyarbek yolǵa túship, yigitlerin bashlap, Kátenler qalasınıń ústi bilán Qashqajoldan tawǵa mindiler. (296-b. “Dáwletiyarbek” dástanı.

¹ Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. -Тошкент: ФАН, 1965.-Б. 59

² Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? -Тошкент: Ўзбекистон, 1970. -Б. 91

Narbay baqsı Qoshekenov variantı. Sonday-aq, qaraqalpaq folklorında «Ketenler» ápsanası da berilgen. Ápsanaǵa qaraǵanda, Ketenler batır jigittiń isimi bolıp, xan oǵan hesh kim buza almaytuǵın, jawǵa aldırmaytuǵın qala salıp ber dep buyırǵan. Jigit ustalardı jıynap qala saldırǵan. Solay etip, xannıń qızın alıp qashıp sol qalaǵa bargan. Xan arlanıp láshkeri menen barıp urıssa da, qalanı ala almaǵan. Soń, jigittiń ózi barıp, xannıń tapsırmasın orınlaǵanın aytadı. Xan: – Bar, janıń azat, qızımdı da saǵan berdim, depti.

Qıran tawdıń atalıwına baylanıslı mınaday ańız bar: Bir kúni Imam iyshangá qartayǵan bir adam kelip: – Men suwpı bolayın, pátiyańızdı beriń, depti. Iyshannıń qırıq suwpısı bunı tanıp, iyshangá: -Bul urı, adam óltirgen, jolatpań taqsır, depti. Iyshan qaytarıp jiberipti. Qıran suwpılardıń ayaq kiyimlerin urlaptı. Suwpılar Qırandı iyshannıń aldına ákelipti. Qıran: -úsh kún suwpı bolsam boldı- depti. Iyshan pátiya beripti. Úsh kúnnen keyin Qıran ólipti. Iyshan: - Men usı tawdı panalap kelip edim, marhumnıń atına usı tawdıń atın qoyayıq - depti. Qıran tek baylardıń malların urlap, ǵarıplerge bergen desedi.

Shıbılıy ata qoyımshılıǵı (nekronim) Kegeyli rayonu Dárwazaqum xojalıǵı soramında, Quwanışjarma boyında jaylasqan. Usı nekronimge baylanıslı Ǵayıp atanıń da isimin atap ótiwge boladı. Ol Quwanışjarmada ótkelden ótkeriwshi dargá bolǵan.

Qaraqalpaq folklorında reńdi bildiretuǵın sózlerdiń qatnasıwındaǵı toponimler ayrıqsha bir topardı quraydı. Reńdi bildiretuǵın sózlerden aq, qara, qızıl, sarı, kók, ala, qońır sıyaqlı leksemalar toponimlerdiń quramında jiyi ushırasadı. Bunıń baslı sebebi, adamlar átiraptaǵı geografiyalıq obyektlerge at beriw procesinde eń dáslep sol obyektinń túrtúsine itibar bergen. Sonlıqtan, reńdi bildiretuǵın sózler menen kelgen jer-suw atamaların eń áyyemgi toponimler dep esaplawǵa boladı. Degen menen, reńdi bildiretuǵın sózler toponimlerdiń quramında tek ǵana túr-

tústi ańlatıp kelmesten, awıspalı mánilerdi de ańlatıp keledi. Mısalı, «taza», «qásiyetli» t.b.

1970-jılları qaraqalpaq toponimlerin izertlegen Q.Ábdimuratov Qaraqalpaqstan toponimiyasında reńdi bildiriwshi sózlerdiń ushırasıwı jóninde bılay jazadı: «qaraqalpaq toponimikasında tuwra hám awıspalı mánilerge iye bolǵan reńdi bilidiriwshi aq, qara, kók, sarı komponentleri kóp gezlesedi. Bul komponentlerdiń reńdi ańlatıwshı mánisi tek qaraqalpaq tili ushın emes, al Oraylıq Aziya hám onnan tısqarıdaǵı úlken aymaqtı iyelegen túrkiy tilleri ushın da xarakterli esaplanadı»¹. Sonıń menen birge reńler simvolikası arqalı ańlatılǵan toponimler tek túr-tústi ǵana emes, al olardıń kóp mánili bolıp keliwin de baqlawǵa boladı. Mine usı reńler simvolikası menen ańlatılǵan toponimlerdi tereńirek izertlew arqalı bul máni ózgesheliklerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Házirgi til iliminde, sonıń ishinde lingvokulturologiyada jámiyet rawajlanıwı barısında simvollar áste-aqırınlıq penen turaqlı qollanıwı nátiyjesinde olardıń stereotip dárejesine kóteriliwi haqqındaǵı pikirler orın alǵan. Usınday stereotipler qatarına reńler stereotipin kórsetiwge boladı. Hárbir xalıqtıń reńlerdi túsiniw, onı sáwlelendiriw, simvolizaciya etiw kónlikpeleri óz ózgesheliklerine iye bolıp keledi.

Qaraqalpaq follorında **aq** lekseması menen kelgen oronimlerdiń, ásirese, taw jınıslarınıń atamalarınıń bolıwın sol tawdıń basın qar yamasa muz basıp jatqanlıǵı menen táriyiplew múmkin.

Qaraqalpaq folklorı toponimiyasında «aq» lekseması menen kelgen tómendegi jer-suw atamaların kórsetiw múmkin: *Aq alań, Aq bulaq, Aq dárya, Aq sháshme, Aq suw, Aq taw, Aq teńiz, Aq tóbe, Aq tóbeshik, Aqdárbent, Aqjalın, Aqjap, Aqjırım qala, Aqshúngil.*

¹ Абдимуратов К. Почему так названо? (на материалах каракалпакской топонимики). - Нукус: Каракалпакстан, 1970. -С. 37-38

Aq bulaq. Toponim reńdi bildiriwshi «aq» hám bulaq sózlerinen quralıp, «taza, tınıq bulaq» degendi bildiredi. Al, toponimist E.Qoyshıbaevtıń pikirinshe bul toponim eski túrkiy sózleri esaplangan aq (aǵıw, aǵıs) hám bulaq sózlerinen quralǵan bolıp, «tez, jıldam aǵıwshı» degen mánisti ańlatatuǵının jazadı¹.

«Aq túbiri túrkiy toponimlerde aq, sulıw, jarqın, hasıl sıyaqlı mánilerde qollanıladı. Aq sóziniń eski forması dáryalarda, kóllerde, saylarda molshılıq, suwdıń molshılıǵın bildirgen»².

Soday-aq, ósimliklerdiń, shóp-sharlardıń quwrawı, aqshıl túske eniwi menen sáwlelenetuǵın territoriylardı, jazıq dalańlıqlardı «aq» lekseması qatnasıwında jasalǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ala. Ala sózi menen ańlatılǵan toponimlerdiń arasında Alataw ataması eń áyyemgisi dep esaplanadı. İlimpazlar bunı «ala» sóziniń etimologiyalıq jaqtan eskiligine tiykarlanıp túsindiredi. G.Qonqashbaev «Alatawdı qarlı tawlardıń ulıwmalıq ataması» dep túsindirse, E.M.Murzaev bul atama tipologiyalıq mánige iye ekenligin atap ótip, «máńgi qar jamılıǵısı saqlanatuǵın hám biyiklik beldewlilik tán bolǵan tawlarǵa» beriletuǵının jazadı. Rus ilimpazı E.K.Meyendorf bul atamaǵa: «Bul tawlardıń ala dep atalıwı ayırım shıńlardı qar basıp jatıwına hám ayırımlarında qardıń derlik bolmawına baylanıslı aq penen qaranıń aralasıwı boladı... Usı ala-shubarlıq taw atamasına sebepshi bolǵan» - degen pikir bildiredi. Qaraqalpaq folklorında ala sózi *Ala taw*, *Qırǵızdıń Ala tawı* toponimlerdiń quramında gezlesedi.

Qara. Quramında qara sózi bar toponimlerdiń kópshiligi túr-tús penen baylanıslı bolıp keledi. Kóbinese, geografiyalıq obyektin túr-túsine qara dep qabıllaw qorshaǵan ortalıqtaǵı basqa obyektler menen salıstırıw tiykarında bolǵanlıqtan, «qara» sózi qatnasqan obyektlerdiń barlıǵı túr-

¹ Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы: «Аруна», 2010. –С. 8

² Абдимуратов К. Почему так названо? . -Нукус: Каракалпакстан, 1970. -С. 39

túsi qara bolıp kele bermeydi. Qaraqalpaq folklorında qara sózi qatnasqan bir neshe toponimler ushırasadı. Solardıń ishinde Qarataw oronimi «Alpamıs» (Qaratawdan Arzayım, Shabısın attıń jarattı. 206-b. “Alpamıs” dástanı. Esemurat jıraw Nurabullaev variantı; Qara tawǵa barganda, Shekaman degen mergen bar, Abaylap bunnan ót, dedi. 650-b. “Alpamıs” dástanı. Arzımbet jıraw variantı), «Qırıq qız» (Qorǵan etip Qaratawdıń bawırın, Atıma ılayıq qala saldırsam. 10-b. “Qırıq qız” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı), «Amanbay batır» (Qaratawdıń basında, Seksen nargá júk artqan. 147-b. “Amanbay batır” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı), «Meńliqal» (– Gezgen jerim Qaratawdıń dalası, Tilińde bar kitabıńnıń sánesi. 378-b. “Meńliqal”. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı) dástanlarınń tilinde ushırasadı.

Real obyektlerge qaraǵanda Orta Aziyada bul atamada bir neshe oronimler gezlesedi. Olardıń kópshiligi túr-túsi menen baylanıslı atalǵan. Shoqqısına qar menen muz saqlanıp turatuǵın Ala tawǵa kerisinshe, qara sózi qatnasqan oronimler jazda muzı erip ketetuǵın, sonday-aq onshellı biyik emes oronimlerge de qatnaslı qollanıladı. Oraylıq Aziyada ushırasatuǵın oronimlerdiń quramındaǵı qara lekseması tuwralı E.M.Murzaev «ıǵalsız, qurǵaq tawlar» mánisin bildiretuǵının jazadı¹.

Sarı lekseması qatnasqan toponimlerge *Sarı ataw*, *Sarı shúńgil*, *Sarı taw*, *Sarı teńiz*, *Sarısuw* atamaların mısál etip kórsetiwge boladı. Reńdi bildiriwshi sarı sózi arqalı kóbinese, shól-biyabannıń túr-túsi, ósimliklerdiń quwrap sarı túske eniwi túsiniledi. Sonıń menen birge, sarı lekseması arqalı ańlatılǵan toponimler «keń, keń-paytaq» mánilerin de ańlatıp keledi. Qaraqalpaq dástanlarınń tilinde tómendegi mısallarda ushırasadı: Bul waqları Baysarı, Sarıtawdan da ótti (88-b. “Alpamıs” dástanı. Esemurat jıraw Nurabullaev variantı); Júrgen jeriń Sarı tawdıń salası, Alla bolǵay ǵáriplerdiń panası (262-b. “Alpamıs” dástanı.

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -Москва: Мысль, 1974. -С. 217

Esemurat jıraw Nurabullaev variantı); -Sarıtawda qoy bağıp júrgen Alpamıstan qalğan Jádiger jetimek bar, kóterse sol kóterer,-dedi (673-b. “Alpamıs” dástanı. Arzımbet jıraw variantı); Qırıq qızın ertip Gúlayım, Sarı atawğa baradı (14-b. “Qırıq qız” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı); At qashırar jerleri, Bórshiniń Sarı tawı edi (474-b. “Muńlıq-Zarlıq” dástanı. Káram jıraw Naǵımov variantı); Góyistan menen Arǵında, Sarısuw menen Qarǵında, Asqar tawdan asıp ótti, Otız altı kún tolǵanda (138-b. “Máspatsha” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Qaraqalpaq folklorında **qızıl** sózi qatnasqan toponimlerge *Qızıl alma sháhár*, *Qızılqum*, *Qızılqudıq* sıyaqlı atamalardı kórsetiw múmkin. Qaraqalpaq folklorınan mısallar keltiremiz: Qızıl qum degen jerlerden, Jigirma kúnlik shóllerden. (106-b. “Alpamıs” dástanı. Esemurat jıraw Nurabullaev variantı); Qızıl alma sháhrinde ellikshe deydi. (262-b. “Sayatxan-Hámire” dástanı. Juman baqsı Tóreev variantı);, Jigirma kún tolǵanda, Aydos biy jetip baradı, Qızılqudıq bándirgi, Sırlıtam degen jerlerge. (391-b. “Aydos biy” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov).

II BAP. QARAQALPAQ FOLKLORÍ TOPONIMLERINIŇ GRAMMATIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

II.1. Folklorlıq toponimlerdiŇ jasalıwı

Jer-suw atamalarınıń jasalıwı tildiŇ sóz jasalıw funkciyalarına derlik sáykes keledi, degen menen jer-suw atamalarınıń jasalıwında ayırım ózgeshelikler bayqaladı. Qaraqalpaq tiliniŇ akademiyalıq ilimiy grammatikasında morfemalıq usıllarǵa: affiksaciya, sóz qosılıwı, sóz qosılıwı hám affiksaciya, abbreviaciya, morfemalıq emes usıllarǵa leksika-semantikalıq hám leksika-sintaksislik usıllar kiritligen¹. Al, joqarı oqıw orınları ushın basılıp shıqqan sabaqlıqta affiksaciya, sóz qosılıwı, sóz qosılıwı hám affiksaciya, leksika-semantikalıq hám leksika-sintaksislik usıllar kórsetilgen².

Qazaq til biliminde, onomastikasında toponimlerdiŇ jasalıwı bir qansha dárejede keńirek izertlengen. Qazaq toponimisti Berdibek Biyarov óz monografiyasında qazaq toponimleriniŇ leksika-semantikalıq, analitika-semantikalıq hám sintetika-semantikalıq usıllar menen jasalatúǵınlıǵın keltiredi³. J.Buǵıbaevanıń dissertaciyasında qazaq toponimleri toponim jasalıwdıń affiksaciya usılı, mánilik usılı, sóz qosılıwı usılı túrleri menen jasalatúǵınlıǵın kórsetedi⁴.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. -Нөкис, 1994. -Б. 19-28

² Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. -Nókis: “Bilim”, 2010. -B. 37

³ Бияров Б. Жер - су аттарының сөзжасамдық үлгілері. - Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. -Б. 61-63

⁴ Буғыбаева Ж. Қазақ топонимдерінің сөзжасамы: философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2015. -Б. 80-102

Ózbekstan toponimiyasın izertlegen N.Oxunov toponimlerdiń jasalıwındaǵı tiykarınan úsh túrli usıldı atap ótedi: konversiya, affiksaciya hám de sintaksislik-leksikalıq usıllar¹.

Qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın toponimlerdiń jasalıwında da bul usıllardıń funkciyasın kóriwge boladı.

II.1.2. Konversiya usılı

Til biliminde konversiya ataması menen bir qatarda leksika-semantikalıq termini de qollanıladı. Qaraqalpaq folklorınan jıynalǵan materiallar tiykarında toponimikalıq konversiyaniń eki túrin ajratıp kórsetiwge boladı: 1) ishki konversiya; 2) sırtqı konversiya. Eger toponim, onomastikanıń basqa birlikleri tiykarında – etnonim, antroponimlerden jasalsa ishki konversiya, al onomastikalıq sistemaǵa kirmeytuǵın birliklerdiń járdemi menen jasalsa, sırtqı konversiya dep ataw maqsetke muwapıq.

Ishki konversiya

Onomastika iliminde toponimler, antroponimler hám etnonimlerdiń óz ara qatnası máselesi N.B.Aldarova, V.B.Bashkuev, M.N.Melxeev, A.G.Mitroshkina, A.P.Okladnikov, G.N.Rumyancev, E.R.Rıgdılón, C.B.Cıdendambaev, L.V.Shulunova, ózbek toponimistleri S.Qoraev, Z.Dusimov, Yu.Ahmadaliev, N.Oxunov, Q.Olloyorov, D.Yuldashev t.b. jumıslarında úyrenilgen. Qaraqalpaq til biliminde Q.Abdimuratovtıń miynetinde, folklorlıq tekstlerdegi toponimlerdiń lingvistikalıq analizine arnalǵan Sh.Abdinazimov², A.Abdiev³ dissertaciyalıq jumıslarında izertlengen. M.N.Melxeev (1969) onomatikalıq birliklerdiń óz ara qatnası máselesinde antroponim–etnonim–toponim, toponim–etnonim,

¹ Охунов Н. Ўзбекситон топонимияси. - Қўқон, 2005. -Б. 65

² Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы: Филол.и.к...дисс. -Нөкіс, 1992.

³ Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Фил. илим. кандидаты диссертациясы. Нөкіс, 2011. -Б. 34–38

antroponim–toponim modelleriniń tiykarǵı tillik hám sociallıq nızamlıqların anıqlawǵa erisken. Bul onomastikalıq birliklerdiń baylanıslılıǵı tek tariyxıy yamasa sociallıq sharayatlarǵa emes, al tillik nızamlıqlarǵa da qatıslı boladı. Antroponim – etnonim – toponimler tariyxıy processtiń jemisi. Olar belgili bir tariyxıy dáwirde payda boladı, yaǵnıy, xalıqlar yaqı qáwimlerdiń bir jerden ekinshi jerge kóshiwi, basqa xalıqlar menen aralasıwı sıyaqlı tariyxıy processler, jámiyetlik-siyasiy qatnaslar bul birliklerge tásir tiygizedi. Mine usı, tariyxıy processler, jámiyetlik-siyasiy sharayatlar tilde óz sáwleleniwin tabadı, olar diaxroniyalıq xarakterge iye bolıp keledi.

Etnotoponimler

Onomastikanıń teoriyalıq máselelerin hár tárepleme izertlegen professor A.V.Superanskaya etnonimdi «onomastikalıq keńislikke kirmeytuǵın leksikalıq kategoriya»ǵa jatqızadı. Onıń baslı sebebi – etnonimler konnotaciyaǵa bay, biraq denotatı anıq bolmaǵanlıqtan, «tillik tárepten olar ulıwma atamalar» - dep esaplaydı¹.

Toponimler menen etnonimlerdiń óz ara baylanısı tuwralı ilimpazlar óz pikirlerin bildirip ótken. Eń áyyemgi etnonimler – toponimlerden jasalǵan, yaǵnıy ózleri mákan basqan ózen, kól, taw t.b. atamaların qabıllaǵan.

Etnonimler toponimler menen eki tárepleme baylanısqa túsedı: 1) etnonimniń ózi toponimniń tiykarında jasaladı. Bul bolsa, dáslepki dáwirlerde adamlar etnostı quramastan burın, jer-suw atlarınıń payda bolǵanın kórsetedi. 2) etnonimniń tiykarında toponim jasaladı, yaǵnıy etnotoponimler payda boladı. Bunda etnonim leksika-semantikalıq usıl

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. –С. 205-209

menen ekinshi mánige awısadı. Etnonimler toponim xızmetine ótkennen keyin tek ǵana «belgili bir etnostıń mákanı» degendi ańlatıp keledi.

Etnonimlerdiń hár qıylı usıllar arqalı toponimlesiwi – jer-suw atamasına kóshiwi qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın toponimlerdiń salmaqlı bólegin quraydı. Máselen, Argın, Armiyan shóli, Barlas jurtı, Bulǵar, Búrkitmańǵıt qala, Dúrmen, Iran, iraq, Qońırat, Jamur taw, Jaman qońırat, Hindistan, Kátenler qalası, Kenimek shóli, Qulanlı ataw, Qulanlı say, Múyten kól, Noǵaylı, Páreń jurtı, Qaraqıpshaq elatı, Qırǵızdıń Ala tawı, Qırıq ruw awıl, Shınıtatar eli, Tama eli, Tók tawı, Túrkk, Túrkkstan, Xoja kóli, Xojeli t.b. Kórsetilgen mısallarda túbir etnonimlerdiń, dórendi etnonimler arqalı, sonday-aq, qospa etnonimlerdiń toponimlesiwini kóriwimizge boladı.

Argın etnotoponimi Orta Aziyada áyyemnen jasap kelgen argın qáwimi tiykarında qalıplesken. Bul etnonim mongólsha argın túbiri arg – eki qanlı, aralas qanlı, gibridd sózinen kelip shıqqan¹. Argın Kashqadárya, Tashkent, Sirdárya, Samarqand, Buxara, Xorezm hám Qaraqalpaqstanda da toponim sıpatında ushırap turadı². Argın etnotoponimi «Máspatsha» dástanınıń tilinde ushırasadı:

Jeti tawdan asadı,

Góyistan menen Argında,

Sarısuw menen Qargında. (138-b. “Máspatsha” dástanı.
Qıyas jıraw Qayratdinov variantı)

Baysın toponimin A.Abdiev óz dissertaciyalıq jumısında etnotoponim sıpatında qaraydı³. Bul toponimniń kelip shıǵıwı tartıslı máselelerdiń biri. Toponimist Z.Dusimov toponimdi adam atı – Amir Temurdiń aqlıǵı Baysunqur isimi menen baylanıslı bolıwı múmkinligin

¹ Қораев С. Топонимика. -Тошкент, 2006. -Б. 88

² Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1977. -Б.18

³ Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Фил. илим. кандидаты диссертациясы. Нөкис, 2011. -Б. 35

jazadı: «Baysunqur – Shaxrux mırzanıń úshinshi ulı»¹. Y.Xójamberdiev túrkiyshe «sin» sózi – shoqqı, tóbe, bálent taw dizbegi mánisinde qarap, Baysın sózi taw atına salıstırmalı qaralıp, «ullı taw» yamasa «tawdıń tómengi bóliminde, tawdıń qasında jaylasqan» elattı bildiredi². Baysın toponimi ásirese, «Alpamıs» dástanı tilinde jiyi gezlesedi:

Baysınnıń begi Alpamıs,

Qońıratıń eri Alpamıs. (152-b. “Alpamıs” dástanı. Esemurat jıraw Nurabullaev variantı)

Baysın elge jol tartamız, sorasań,

Xabarıńdı aytqıl endi Barshınjan. (291-b. “Alpamıs” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájıbaev variantı)

Baysın eldiń shetinde,

Keldi deydi Alpamıs. (487-b. “Alpamıs” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı)

Dúrmen toponiminiń kelip shıǵıwı tartıslı bolıp keldi. Dúrmen toponimi Dúrmenbaxadır degen áyyemdegi batırdıń atına baylanıslı qoyılǵan degen túsinikler de ushırasadı. Lekin, kópshilik ilimpazlar onı etnonim tiykarında kelip shıqqan degen pikirdi quwatlaydı. Dúrmen sóziniń mánisi mongólsha «tórt»ti ańlatadı. Bul toponim «Ótesh batır» dástanınıń tilinde ushırasadı:

Arqamız “Shortan jap” yamasa “Dúrmen”,

Kelsin, jıynalsınlar,- dep aytqan eken. (303-b. “Ótesh batır” dástanı. Baltabay Yuldashev variantı)

Jamur taw oronimi Máspatsha dástanında ushırasadı: Altı ay tamam aralap júrip Máspatsha, Tyan-Shan, Jamur, Pamirin tawın kóredi. (178-b. “Máspatsha” dástanı. Qayıpnazar jıraw Qálimbetov variantı)

¹ Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номлариниг қисқача изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1977. -Б.31

² Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. - Тошкент, 2008. -Б. 33

Jamur toponimi bizińshe imir/eymur degen oǵuz etnoniminen kelip shıqqan. Bul haqqında T.Yuldashevтіń disseraciyalıq jumısında da úyreniledi. Ol Jumırı, Jumırıtaw sıyaqlı toponimler usı etnonim menen baylanıslı qaraydı¹. Jumırıtaw oronimi tuwralı Q.Abdimuratov óz miynetinde «domalaq, dóńgelek taw» mánisin ańlatatuǵının jazadı².

Noǵaylı etnotoponimi boyınsha prof. Sh.Abdinazimovтіń ilimiy izertlewlerinde bılay delinedi: «Haqıyqatında «noǵay» sózi dáslepki waqıtta etnikalıq ataқ (xalıqtıń, qáwimniń ataǵı) bolmaǵan, ol mın bası Noǵaydıń qaramaǵındaǵı hár túrli urıw-qáwimlerdiń birlesken siyasiy awqamınıń ataǵı bolǵan. Usı siyasiy awqamǵa birikken barlıq urıwlar, qáwimler óz ataqları menen atalmay «noǵay» dep atalǵan»³. Sigismund Gerbershteyn «Noǵay-túrkiy tilli xalıq, qıpshaq toparına kiredi. Altın Ordanıń túslik tárepindegi bir waqıtları Noǵay ámir hákimshilik etken aymaqlarda XIV-XV ásirlerde bir neshe túrkiy qáwimleriniń, ásirese, qıpshaq, mańǵıt hám qońırat qáwimleriniń aralasıwınan qalıplesti. «Noǵaylı» etnonimi Noǵay ámirdiń atınan payda boldı»⁴, - dep jazadı. Noǵaylı toponimi tómendegi dástanlardıń tilinde ushırasadı:

Az noǵaylı elinde,

Sársebiz degen jerinde. (405-b. “Alpamıs” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı)

Ata jurtı Túrkiystanda,

Sarkop degen qalada,

Az noǵaylı elatında. (7-b. “Qırıq qız” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı)

¹ Юлдашев Т. Жанубий Қарақалпақистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. Фил. фан номзоди диссерт. -Нукус, 2012. -Б.29-30

² Абдимуратов К. Почему так названо ? –Нукус: Каракалпакстан, 1970. -С.99

³ Абдиназимов Ш., Толыбаев Х. Использование этнонима «ногай» в каракалпакском фольклоре// Материалы Международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир и международные связи: история, личность, перспективы». Астана, 2017. -С. 265

⁴ Герберштейн С. Записки о Московии. -М.:1988. -Б. 342

Temirlan degen qalada,
Noǵaylınıń az waǵında,
Bir bólek bolıp otırǵan,
On mın úy noǵay bar edi. (83-b. “Jaskelen” dástanı.
Qurbanbay jıraw Tájibaev)

Xan tóbeniń basında,
On san noǵay xalqınıń. (457-b. “Muńlıq-Zarlıq” dástanı.
Káram jıraw Naǵımov variantı)

-Edil menen Jayıqtan,
Bóktergili adırdan,
Bógenekli shúńgilden,
Nuranıń qara qumınan,
Noǵaydıń tolı jurtınan,
Kiyatırman men shıǵıp. (12-b. “Edige” dástanı. Erpolat
jıraw Rámberdi ulı variantı)

Tók tawı. Tók tawı jóninde qaraqalpaq folklorında ańız-ápsanalar
berilgen. Tók tawı toponimi «Edige» dástanınıń tilinde ushırasadı:

Átirapına kóz saldı,
Mingeni Tóktiń tawı edi. (320-b. “Edige” dástanı. Jumabay
jıraw Bazarov variantı)

Mingeni – Tóktiń tawı edi,
Tók tawına mingen soń,
Bestóbeniń tawları,
Buljarlanıp kórindi. (13-b. “Edige” dástanı. Erpolat jıraw
Rámberdi ulı variantı)

Degen menen, bul toponimniñ kelip shıǵıwın ilimiy tiykarda analizlew, úyreniw talap etiledi. Bizińshe, bul toponim qıpshaq etnonimleri biriniñ negizinde payda bolǵan. Sebebi, usı atamada Kavkazda, Azerbayjanda, Daǵıstanda bir neshe jer-suw atamaları atalǵan. Máselen, Tug oykonimi, Tugchay gidronimi, XIX ásirde Azerbayjanda Tug tawı, Tug yurt oronimi, Tug awılı bolǵan. Al, Kavkazda Tukdag, Tok, Daǵıstanda bolsa Tómengi Tug hám joqarǵı Tug sıyaqlı elatlar jaylasqan¹. Biz, talqıǵa alǵan Tók tawı toponimi de keltirilgen Tug/Tok/Tuk etnonimleriniñ fonetikalıq variantlasıwı tiykarında payda bolǵan bolıwı múmkin.

Shirwan-Shımaq qalasınıñ ataması «Ǵárip ashıq» dástanınıñ tilinde ushırasadı:

Yar párwaz áyledi Shirwan-Shımaqqa,

Qoydı ada bolmas bu dárdi-dagqa,

Zaǵu-zaǵan qonar boldı sharbaqqa,

Baǵbanıma xabar berseń ne boldı. (225-b. “Ǵárip ashıq” dástanı. Qazı Máwlik variantı)

Shirwan-Shımaq – orta ásirlerde Ázerbayjan aymaǵındaǵı Shirwanshahlar xanlıǵınıñ paytaxt qalası bolıp, tiykarınan Shemaxa dep, Ázerbayjanlar Shamaxi, arablar bolsa Ash-Shamaxiya dep ataydı. Dástannıñ tilinde Shirwan-Shımaq túrinde kelgen. *Shirwan* atamasınıñ ózi de Ázerbayjannıñ arqa tárepindegi tariyxıy-geografiyalıq wálayattıñ ataması. *Shımaq* bolsa *Shemaxa* qalası bolıp esaplanadı. Onıñ kelip shıǵıwı boyınsha *shamax* (*ijemax*, *jamax*) etnoniminen kelip shıqqan degen shamalaw bar. Kavkazda *kamak* dep atalǵan etnonim bar bolıp, Orta Aziyadaǵı túrkiy tilles xalıqlardıñ quramında da fonetikalıq ózgerisler menen ushırasatuǵın etnonimler bar: *shomaq* - qaraqalpaqlarda,

¹ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование).- Баку: ЭЛМ, 1986. -С. 43

shamakey – qazaqlarda, *shamaq* – túrkmenlerde, *shameke* – qırǵızlarda gezlesedi. Usı atamada Xorezmniń XIII-XIV ásirlerdegi iri sawda-ónermentshilik orayınıń qarabaxanası - *Shemaxaqala* saqlanıp qalǵan. Demek, dástannıń tilinde ushırasatuǵın *Shımaq* toponimin etnotoponim dep esaplawǵa boladı.

Antropotoponimler

Antroponimler – onomastikanıń adam atların izertleytuǵın bólimi. Antroponimler xalıqtıń milliy sıpatın kórsetiwshi belgilerdiń biri esaplanadı.

Antroponimler onomastikanıń bir bólimi bolǵan toponimler menen tıǵız baylanısqa iye. Antroponimlerdiń toponimler menen qatnası 2 túrli baylanıstı kórsetedi: 1) jer-suw atlarınan adam atları qalıplesedi. 2) jeke yaki bir topar adam atlarınan toponim jasaladı. Olardı ilimiy ádebiyatlarda antropotoponimler dep ataydı. Antroponimlerdiń toponimlerdiń jasalıwına tiykar bolıwına tómendegi faktorlar tásir kórsetedi: 1) sol jerge qonıslasqan «feodal, baylardıń atınan jasalǵan mikrotoponimler» ushırasadı¹. 2) belgili xan, sultan, batır, biy t.b. tulǵalar jasaǵan jerlerge baylanıslı jasalǵan antropotoponimler.

Antropotoponimlerdiń qurılısındaǵı adam atların lingvistikalıq tárepten úyreniw toponimika ushın baslı másele emes, onı antroponimika izertleydi. Al, antropotoponimniń quramında ushırasatuǵın adam atı kimdi bildiretuǵının, ol jerge sol adamnıń atı ne ushın qoyılǵanın úyreniw toponimika ilimine tiyisli máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

Toponimist Z.Dusimov óz miynetinde «Antroponimler de toponimler sıyaqlı obyekt (keń mánide) individuallastıratuǵın, olardı bir-birinen ajıratatuǵın sociallıq-lingvistikalıq belgilerdi emes, ayırım

¹ Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика, 1 том. – Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. –Б. 284

waqıtta olar adamlardıń etnikalıq belgisi, milliy qásiyeti, jámiyetlik-siyasiy izlenislerin de kórsetiwshi belgi esaplanadı»¹ – dep jazadı. Sol jerge tiykar salǵan, onıń rawajlanıwında salmaqlı úlesi bar, yaki sol jerde tuwılǵan adamlardıń atların geografiyalıq obyektlerge qoyıw áyyem dáwirlerden beri kiyatırǵan principlerdiń biri. Ásirese, jámiyetlik-ekonomikalıq, jeke menshik múlikshiliktiń rawajlanıwı bul processke úlken tásirin tiygizdi.

Qaraqalpaq folklorı toponimiyasında ushırasatuǵın toponimlerdiń málim bir bólegin antroponimlerdiń konversiya usılı arqalı jer-suw atamasına ótiwi tiykarında payda bolǵan atamalar quraydı. Mısalı, Arzımbet qum, Atash dag, Áwdektiń kóli, Babay taw, Buǵraxan qalası, Dáwqara, Mamıy maydanı, Shúkiralı tawı, Ulıqpannıń tawı, Aqsha taw t.b.

O.T.Molchanova adam atlarınan payda bolǵan toponimlerdi leksika-semantikalıq usıl menen jasalǵan toponimlerge jatqızadı hám «ellipsis arqalı jasalǵan atamalar dep isenim menen aytıwımızǵa boladı, sebebi olar túrkiy tillerinde ádette izafetlik konstrukciyalarda qollanıladı» - dep jazadı². Qaraqalpaq folklorı toponimiyasında da bunday izafetlik konstukciyadaǵı jer-suw atamaları ushırasadı. Máselen, *Dáwperiniń qalası, Omarxannıń qalası, Farxadtıń qalası, Janádil sháhri, Aqshaxannıń jurtı*.

Qaraqalpaq folklorındaǵı «Qoblan» dástanında Buǵraxan degen qalmaqlar xanınıń atı ataladı:

Atası eken zańǵardıń,

Murtı uzın Buwraxan,

Buwraxannıń perzenti,

¹ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: ФАН, 1985. -Б.95

² Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Изд-во Саратовского ун-та, 1982. –С. 109

Azıwlıday enaǵar. (146-b. «Qoblan» dástanı)

Professor Sh.Abdinazimov bul toponim tuwralı tómendegi maǵlıwmatlardı keltiredi: Qaraqalpaqstan Respublikası Qońırat rayonu aymaǵında Qońırat qalasınan 10 kilometr arqa-batısında Ámiwdáryanıń eski ańǵarlarınıń biri bolǵan Qara kóldiń oń jaǵında Buǵraxan qalası jaylasqan. Onıń ulıwma maydanı 60 gekardan aslam¹. Arxeologiyalıq qazıw jumıslarınıń juwmaqları boyınsha ilimpazlar házirgi Qońırat qalası átirapındaǵı jerler jergilikli adamlar tárepinen VII-VIII ásirlerde ózlestirilip dáslep kishigirim awıllar payda bolǵan. IX-X ásirlerge kelip Buǵraxan qalası jergilikli paytaxt xızmetin atqarǵan. Qala sol dáwirден baslap tariyxta belgili Qońırat wálayatınıń paytaxtı esaplanıp házirgi Qońırat qalasınıń tiykarı bolǵan.

Buǵra yamasa Buwra sózi «túye» mánisin ańlatadı².

Arzımbet qum – «Arzımbet – isim, Qońırat rayonındaǵı tóbeliktiń, qırdıń atı»³. Bul toponim «Ótesh batır» dástanınıń tilinde ushırasadı:

Qutlımurat ayttı: - “Arzımbet qumnan”,

Eger zárúr bolsa, onnan da arman,

Arqamız “Shortan jap” yamasa “Dúrmen”,

Kelsin, jıynalsınlar,- dep aytqan eken. (303-b. “Ótesh batır” dástanı. Baltabay Yuldashev variantı)

Dáwqara – «Belgili bay adamnıń isimi, Taxtakópir rayonındaǵı jerdiń atı»⁴. Mısalı:

Dárya arqasında Bórshige shekem,

Dáwqara jaqlardıń bárshesi, bálkim,

¹ Абдиназимов Ш. Буғрахан ким болған? // Тил – миллеттин руўхы. -Ташкент: Мумтоз сўз, 2017.-Б. 93

² Атаниязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. -Ашгабат: Ылым, 1980.-Б. 69; Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. 1-том. А–В. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. -Б. 375

³ Абдимуратов К. Почему так названо ? –Нукус: Каракалпакстан, 1970. -С. 94

⁴ Абдимуратов К. Почему так названо ? –Нукус: Каракалпакстан, 1970. -С.97

Kún shıǵarı Tórtkúl, Shabbaz qala,

Óteshtiń dawrıǵın aytısar hár kim. (361-b. “Ótesh batır”
dástanı. Baltabay Yuldashev variantı)

Sırtqı konversiya

Qaraqalpaq awızeki dóretpeleriniń tilinde sırtqı konversiya usılı menen jasalǵan toponimler de ushırasadı. Bularǵa ósimlik atamalarınan (fitotoponim), apellyativlerden, haywanat dúnyası (zootoponim) atamalarınan jasalǵan jer-suw atamaların kiritiwge boladı.

1) Ósimlik atamalarınıń toponimlesiwi tiykarında jasalǵan jer-suw atamaları: *Jiydeli-Baysın, Daraqlı jer, Gúl tóbe, Gúlbaǵ, Qızıl alma sháhár, Sháman baǵ, Shaǵır kól, Shaǵır taw, Soralı oy* t.b.

2) Haywanat dúnyasına baylanıslı atamalardan jasalǵan toponimler: *Babır kól, Qarǵalı sala, Qarǵalı-Elek, Qarsaqlı tawı, Qusxana, Súwenli, Shortan jap, Shortan kól, Julan sháhár* t.b.

Fitotoponimler

Házirgi dáwirde jer betindegi atlardı janlı hám jansız bolmısqa bólip qaraw dástúrge aylanǵan. Máselen, antroponim, zoonim, fitonimler bionimge kiredi. Fitonim – jer betindegi ósimliklerdiń atları hám onı izertleytuǵın ilim tarawı. Qazaq tilindegi ósimlik atların arnawlı izertlegen ilimpaz B.Qaliev fitonim menen toponimlerdiń ortasındaǵı baylanıstı ekige bólip qaraydı: 1) kóplegen ósimlik atları toponimnen jasaladı; 2) kerisinshe, toponimlerdiń ádewir bólegi ósimlik atlarınan jasaladı¹.

¹ Калиулы Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. Алматы: «Мектеп», 1996. –Б. 67

Ósimlik atamaları toponimge ótkende, zootoponimler sıyaqlı hár túrli mánilik ózgesheligi menen ótpeydi. Ósimlik atları óziniń tiykargı mánisin saqlap awısadı : sol jerdiń ósimlikke mol ekenin yamasa sol orınlarda ósimliktiń bar ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq folklorında fitotoponimler az muǵdarda ushırasadı. Solay bolsa da, olar lingvistikalıq tárepten túsinik beriwdi talap etedi.

Shaǵır kól, Shaǵır taw toponimleri Qaraqalpaq foklorlıq tekstlerinde jiyi ushırasatuǵın jer-suw atamalarınıń biri. Bizińshe, bul toponimler fitonim negizinde qáliplesken bolsa kerek. Qazaqstan toponimiyasında usı atamadaǵı toponimler gezlesedi. Shaǵır (badan) ósimliginiń sol orında kóp bolıwına baylanıslı qoyılǵan bolıwı múmkin. Shaǵır kól, Shaǵır taw toponimleri «Alpamıs», «Qırıq qız», «Máspatsha», «Jáhansha» dástanlarınıń tilinde ushırasadı: Birge bardıq Shaǵır kóldiń boyına, Qumarlanıp kirdik endi oyınǵa. (273-b. “Alpamıs” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı); Men silteyin Shaǵır tawdıń jolların, Múshkiliń boladı sen barsań ańsat. (320-b. “Alpamıs” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı); Qoyların aydap biyshara, Shaǵır tawdan ótedi. (28-b. “Qırıq qız” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı); Bawır kól menen Shaǵır kól, Degen jerdi aralap. (170-b. “Qırıq qız” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı); Peri ekenin, qus ekenin bilmedim, Shaǵır tawda jalǵız qara kórindi. (188-b. “Máspatsha” dástanı. Qayıpnazar jıraw Qálimbetov variantı); Jatqan jeriń Shaǵır tawdıń salası, Sen ózińseń jigitlerdiń danası. (38-b. “Jáhansha” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev); Sen bizlerden sorar bolsań, Ayparsha, Nege mezger Shaǵır tawda kóringen. (98-b. “Máspatsha” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Zootoponimler

Zootoponimler onomastikanıń bir tarawı bolıp esaplangan zoonimlerden jasaladı. Al, zoonim – haywanatlardı qoyılatuǵın at. Zoonimler onomastikanıń basqa tarawları - antroponim hám toponimler menen teń dárejede turadı hám óz ara tıǵız baylanıslı bolıp keledi. Máselen, «Mal, jániwar» koncepti onomastikalıq yarusta: 1) haywanatlardıń menshikli atları menen – zoonimler menen; 2) toponimlerdiń quramındaǵı menshikli zooforlıq atlar menen – zootoponimler menen; 3) antroponimlerdiń quramındaǵı menshikli atlar menen – zooantroponimler menen qollanılıp, óz kórinisin tabadı. Yaǵnıy, zoonimler haywanatlar atın bildirip óz aldına bir onimler toparın quray otırıp, zootoponimler jasawǵa, zooantroponimler jasawǵa da qatnasıp otıradı.

Zoonimler de tildıń etnomádeniy aspektin, shuǵıllangán kásibin, kóshpeli xalıq mentalitetin bildirip keledi. Qazaq onomastı T.Januzaq: «Zoonimler tildıń hár dáwiri boyınsha bay material beredi. Olardıń quramınan góne grammatikalıq formalar, sırttan kirgen, tariyxıy, dialektlik sózlerdi ushıratıwǵa boladı»¹ - dep jazadı.

Zoonimlerdiń toponimlerge aylanıwı tuwralı máselege O.T.Molchanova, ań, qus, jánlıklar atları tuwra mánisi arqalı toponimizaciyalanıp, toponimler jasaytuǵınlıǵın, al úy haywanlarınıń atları tek awıspalı mánide ǵana toponimge aylanatuǵınlıǵın aytadı².

Al, úy haywanları atlarınan jasalǵan zootoponimlerdiń nominativlik procesin bir neshe faktorlardan kóriwge boladı: 1) «Ayǵır, nar, buǵa, buwra, ógiz atamları – biyik, úlken, kólemli geografiyalıq obyektlerdi,

¹ Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика, 1 том. – Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. –Б. 68

² Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Изд-во Саратовского ун-та, 1982. -Б. 111-112.

tay, baytal, bota, buzaw – kishi, kólemsiz obýektlerdi bildirgen»¹; 2) Úy haywanlarynyň atamasyn tuwra mánisinde qospa toponimler jasawga qatnasyp, keyin ellipsiske ushırawı mümkin. 3) Úy haywanlarynyň túrin atamay adamlar qosımsha qoyılğan at, laqaplar boladı. 4) Xalıqtıń isenimine baylanıslı payda bolğan pirlerine baylanıslı jasalğan zootoponimler.

Babır kól. Túrkmén ilimpazı S.Atanıyazov sózliginde Babırtóbe toponimi berilgen. Ilimpaz bunı babırlı (barıslı) tóbe dep túsindiredi². Bul toponim «Alpamıs» dástanı tilinde ushırasadı: Babır kól menen Shabır kól, Bir shetine tasladı. (356-b. “Alpamıs” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı).

Qarsaqlı tawı. Qarsaq awızeki dóretpeler tilinde bóri, qasqır degen mánini ańlatadı. Bul sóz Xorezm etnotoponimleriniň quramında da ushırasatuǵınlıǵı haqqında A.Otajanova «Aymaqta ushırasatuǵın ayırım etnonimler tiykarında da haywan yaki qus atları bar. Máselen, qaraǵursaq etnoniminiň ekinshi komponenti qarsaq bolıp, túkli haywan, shól túlkisi mánisin bildiredi» – dep jazadı³. Bul toponim «Qırıq qız» dástanınıň tilinde gezlesedi:

Talanıp hár túrli jawga,

Qoyın jayıp keń jaylawga,

Kóbinese mákan etti,

Shalabay Qarsaqlı tawga. (25-b. “Qırıq qız” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Qoy baǵıp Qarsaqlı tawda,

¹ Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері // 10.02.06 – түркі тілдері бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алма-ты, 2006. -Б. 30

² Атанызов С. Түркменистанның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. -Ашгабат: Ылым, 1980. - Б. 51

³ Отажанова А. Хоразм этнотопонимлари. -Тошкент: ФАН, 1997.-Б. 35

Xabarshı bardı at salıp. (51-b. “Qırıq qız” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Qarǵalı sala. Qarǵalı toponiminiń kelip shıǵıwı boyınsha túrli kóz qaraslar bar. Bir qatar ilimpazlar ǵarǵalar kóp ornasqan jerge baylanıslı dese, al basqa ilimpazlar túrkiyshe «xarge» (taslı, taslaq) sózinen kelip shıqqan degen pikirdi bildiredi. Mısal: Sarkop degen qalada, Qarǵalı degen salada. (7-b. “Qırıq qız” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Geografiyalıq terminler arqalı jasalǵan toponimler haqqında keyingi bólimde arnawlı sóz etiwdi maqul kórdik.

II.1.3. Affiksaciya usılı

Geografiyalıq atlardıń quramında affikslerdiń yamasa formantlardıń tákirarlanıp keliwine ilimpazlar dıqqat qaratıp kelmekte. Sırttan qaraǵanda logikaǵa tuwrı kelmeytuǵın, gez kelgen sózlerdiń ápiwayı qosılıwınan ibarattay bolıp kórinetuǵın atamalar tillik tárepten durıs úyrenilse, olardıń quramında, payda bolıwında belgili bir nızamlılıqlardıń bar ekenligin kóriwge boladı. «Toponimlerdi formantlarǵa qarap úyreniw tarawında keyingi on jıllıqlarda úlken jumıslar islendi. Bul usıldıń kóp ǵana tárepdarları onı júdá áhmiyetli hám isenimli usıl dep esaplaydı»¹. Bunıń baslı sebebi, geografiyalıq obyektlerge berilgen atamalardıń qurılısında bir qıylı formantlardıń keliwi birdey mánini ańlatadı hám sol obyektke atama bergen xalıqtıń nominaciyalaw principlerin, toponimlerdi jasaw modellerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Affiksaciya usılı járdeminde jasalǵan toponimler de qaraqalpaq folkları toponimiyasında belgili orındı iyeleydi. Olardıń ishinde tómendegi affikslerdiń ónimli ushırasatuǵınlıǵın baqlawǵa boladı:

– **istan affiksi**. Orta Aziyada toponimlerdi jasawshı eń ónimli affikslerdiń biri. Bul affiks iran tillerinde «mámleket» degen mánisti ańlatadı. Bul affiks mámleket, úlke atların jasaydı yamasa qandayda bir nárseniń sol aymaqta kóp ekenligin bildiretuǵın atlar payda etip keledi. Qaraqalpaq dástanları tilinde bul affiks arqalı jasalǵan tómendegi jer-suw atamaları ushırasadı: Arabstan (arablar mámleketi), Daǵıstan (tawlı mámleket), Ğayıstan, Góyistan, Gúrjistan (Gruziya mámleketi, gruzinlerdi shıǵısta gúrdji, gyurdji dep atawına baylanıslı), Hindistan (hindler mámleketi), Hinjistan, Iraqıstan, Pakistan (minsiz, taza insanlar mámleketi), Toǵıstan kóli, Túrkiistan (túrkiyler mámleketi), Zánistan.

¹ Qoraev S. Toponimika. - Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2006. -B. 31

– **lı, –li affiksi.** Qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın toponimlerinde aktiv túrde qollanılatuǵın qosımtalarǵa -lı/-li affiksin jatqarıwǵa boladı. Bul affiks qaraqalpaq tilinde kelbetlik jasawshı affiks bolıp tabıladı. Qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın tómendegi toponimler bul affiks arqalı jasalǵan: Awdanlı kóli, Aynalı Jahan baǵ, Aynalı Mánzil qala, Azıwlı, Baqalı jer, Baqanshaqlı kól, Bayanlı, Bosaqalı tóbe, Buwnaqlı dárya, Daraqlı jer, Ğumalı, Ilaqalı Qońıratıń jabı, Maylı ózek, Maylı sheńgel, Miywalı ataw, Porlı taw, Qanlı ózek, Qanlıkól, Qarabaylı, Qarǵalı, Qarǵalı sala, Qarsaqlı tawı, Qayraqlı tóbe tawı, Qıyaqlı taw, Qubırılı qala, Qulanlı ataw, Qulanlı say, Qunarlı jer, Sardaqlı qala, Shardaǵlı qala, Sharıqlı eli, Shartaslı dala, Soralı oy, Tarnalı taw. -lı/-li affiksi menen kelgen toponimler geografiyalıq obyektlerdiń menshikli atların bildirgenlikten usı affiksler arqalı jasalǵan kelbetlikler usap qanday? emes, al olar atawıshlıq xızmetti atqaradı. Bul affikstiń boyında substantivlik qásiyettiń bar ekenligin bildiredi hám onıń usı funkciyasına qarap mákan, jer mánili sózlerdi jasaytuǵın affikslerge jatqarıwǵa boladı.

Toponimlerdiń jasalıwında qollanılatuǵın affikslerdiń biri – **-ǵan/-gen, -qan/-ken affiksi.** Bul affiks qospa atlardıń ekinshi sınarınıń quramında kelip, atamanıń burın bolǵan hádiysege, waqıyaǵa qatnasın bildirip keledi. Máselen, Iyt ólgen dala, Dáwkesken dárya, Dewkesken t.b.

– **qand, –kent affiksi.** Toponimlerdiń quramındaǵı tillik elementler sol aymaqta jasaǵan xalıq tuwralı yamasa xalıqlardıń óz ara siyasiy-ekonomikalıq baylanısların kórsetetuǵın faktorlardıń biri. Bunıń dáliyli sıpatında toponimlerdiń qurılısında ushırasatuǵın eski soǵd tiliniń elementi bolǵan -qand, kand, -kent formantların aytıwǵa boladı. Máselen, Jankent, Qumkent, Shımkent, Tashkent, Tashkánd, Samarqand, Paykánd t.b.

– **xana affiksi.** Bul affikstín etimologiyası parsı tilindegi xana – nárselerdi saqlap qoyatuǵın orın, jer mánisindegi sózge barıp taqaladı. Bul affiks arqalı Qusxana toponiminiń jasalǵanın kóriwge boladı.

II.2. Geografiyalıq terminlerdiń xızmeti

Qaraqalpaq til biliminde Qaraqalpaqstan toponimikasında qollanılatuǵın toponimikalıq terminlerdiń ishinde kópshilik túrkiy tillerde ortaqlıq terminlerdi, Orta Aziyada túrkiy tiller ushın, al ayırım jaǵdaylarda tek Qaraqalpaqstan territoriyası ushın tán terminlerdi de ushıratıwǵa boladı. Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshi ret monografiyalıq jobada izertlegen Q. Ábdimuratov boldı. Sonıń menen birge, M.Qurbanovtıń kandidatlıq dissertaciyasın¹ atap ótsek boladı. Soǵan qaramastan, Qaraqalpaqstan toponimiyasınıń ásirese folklorlıq shıǵarmalardıń tili máseleleri ele tolıq úyrenilmedi. Sonlıqtan biz qaraqalpaq xalıq dástanlarındaqı toponimlerdiń payda bolıw sebeplerin, olardıń mánilerin, grammatikalıq qurılısın ele de tereńirek izertlep, olardı ashıp kórsetiw qaraqalpaq toponimikasındaqı aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Jer-suw atamalarınıń kelip shıǵıwı, rawajlanıwı hám házirgi jaǵdayı tuwralı ilim esaplanǵan - toponimika erteden-aq ilimpazlardıń dıqqatın qaratıp kelmekte. Toponimikalıq derekler izertlewshi ushın ilimiy hám ámeliy táreplerden úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Sebebi, toponimikalıq izertlew, ayırıqsha jer-suw atamasınıń kelip shıǵıwın anıqlaw - sol aymaqta jasaytuǵın xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, etnoslıq kelip shıǵıwı, tili tuwralı bahalı maǵlıwmatlar beredi. Jer-suw atamaları (toponimler) uzaqlıq tariyxıy dáwirdiń jemisi bolıp, onda tildiń rawajlanıw

¹ Курбанов М.Д. Қарақалпақ тилиндегі географиялық терминлердің лексика-грамматикалық өзгешеліктері. Филол. и.к.... дисс. -Нөкіс, 2011. 127 б.

basqışları, ondağı ózgerisler óz kórinisin tabadı. Sonıń menen birge, jer-suw atamaları tariyx, etnografiya, arxeologiya, geografiya hám t.b. ilimler ushın da áhmiyetli derek esaplanadı. Degen menen, qaraqalpaq til biliminiń házirgi jaǵdayında seslik dúzilis, leksikologiya, grammatika hám til tariyxına qatnaslı ayırım máselelerge arnalǵan jumıslar orınlanǵanına qaramastan, ele de izertleniwi tiyis, óz sheshimin kútip turǵan máselelerdiń biri – qaraqalpaq toponimikası boyınsha izertlewler alıp barıw bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligindegi, ásirese, dástanlardağı jer-suw atamaların úyreniwdiń áhmiyetin qaraqalpaqlar tariyxı boyınsha izertlewler alıp bargan tariyxshı-ilimpazlar S.P.Tolstov, V.M.Jirmunskiy, P.P. Ivanov, T.A.Jdanko, S.Kamalov, L.S.Tolstova, M.Qıdırniyazov, M.Maqsetova hám t.b. miynetlerinen kóriwimizge boladı.

Toponimikalıq izertlewde, málim bir fizika-geografiyalıq obyektlerge qatnaslı bolǵan, onıń mánisin anıqlawda tiykarǵı element esaplanǵan geografiyalıq terminlerdiń jer-suw atamasın payda etiwdegi xızmetin anıqlaw – áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarındağı jer-suw atamaların qarastırǵanımızda, olardıń jasalıwında geografiyalıq terminlerdiń xızmeti ayrıqsha kózge taslanadı. Olardı birneshe toparlarǵa bólip qarawǵa boladı:

1. Oronimikalıq terminler arqalı jasalǵan jer-suw atamaları xalıq dástanları tiliniń toponimiyasında belgili bir bólegin quraydı. Dástanlardıń tilinde *taw/dag*, *tóbe/tóbeshik*, *shan* komponentli jer-suw atamaları ushırasadı.

Taw/dağ - aynalasındaki jerden kóterińki biyiklik, oğada biyik taslı jer¹. *Taw* sózi fonetikalıq variantlarda kópshilik túrkiy tillerde ushırasadı. Qaraqalpaq xalıq dástanları tilindegi jer-suw atamalarında *taw*, *dağ* fonetikalıq variantlarda ushırasadı: Adır taw, Ala taw, Alan taw, Alburıs taw, Aq taw, Aqsha taw, Asqar taw, Áwliye taw, Babay taw, Badalǵı taw, Balaman taw, Balqan taw, Bándirge taw, Barqıya taw, Buwdır taw, Dálshin taw, Genjirli taw, Ğıjduwan taw, Góhibulır taw, Góhiqap taw, Gúlapın taw, Háser taw, Jádde taw, Janqur taw, Kóken taw, Kókshe taw, Párlitaw, Peshe taw, Porlı taw, Qap tawı, Qarataw, Qaraspan taw, Qarsaqlı taw, Qıran taw, Qıya taw, Qıyamıs taw, Qorasan taw, Quba taw, Qubayıs taw, Sarsań taw, Shaǵır taw, Shınzan taw, Shúkiralı taw, Taqır taw, Tarnalı taw, Tók taw, Túye taw, Ulıqpan taw, Urqıya taw, Xazar taw, Yarqut taw, Zárezdik taw; Áser dağ/Háser dağ, Atash dağ, Ordazı dağ, Quba dağ, Zarandip dağ.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarıń tilinde *tóbe* yamasa *tóbeshik* termini oronimikalıq atamalardıń elementi sıpatında jiysi ushırasadı: Aq *tóbe*, Bes *tóbe*, Bosalǵalı *tóbe*, Dinar *tóbe*, Gúl *tóbe*, Jántóbe, Kóktóbe, Másláháttóbe, May *tóbe*, Nayzahal *tóbe*, Nıshana *tóbe*, Ora *tóbe*, Qara *tóbe*, Qayraqlı *tóbe*, Qos *tóbe*, Shubar *tóbe*, Toytóbe, Ura *tóbe*, Xan *tóbe*; Aq *tóbeshik*.

Shan termini tek *Badaxshan* hám *Tyan-shan* toponimleriniń quramında kórinedi. *Badaxshan* toponiminiń kelip shıǵıwı boyınsha toponimikada anıq juwmaq joq. *Badaxshan* toponiminiń kelip shıǵıwı boyınsha keń tarqalǵan túsinik tiykarında toponimist V.A.Nikonovtıń pikirini keltiriw múmkin. Ilimpaz, *Badaxshan* ataması “*Yaqut tawları*” mánisin bildiretuǵının, iran tillerindegi “*badash - yaqut*” sózine

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі . –Нөкіс: «Қарақалпақстан». IV т. 1992. -Б. 287

baylanıstıradı. Ekinshi komponenti *shan* bolsa, *taw* degen maǵanani ańlatatuǵının jazadı¹.

Túrkiy xalıqlarda *Tyan-shan* tawları *Táńritaw* dep atalǵan, yaǵnıy *Aspan taw* mánisin beredi. “Tyan-Shan - tyan –aspan, shan-taw. Negizinde onıń atı túrkiy tilde Xantáńri, Táńritaw bolıp, qıtaylılar onı óz tiline mas ráwishte Tyan-Shan dep atay baslaǵan”².

2. Gidronimikalıq terminler. Qaraqalpaq xalıq dástanlarınń tilindegi jer-suw atamalarında tómendegi gidronimikalıq terminler qatnasqan: *teńiz, dárya, kól, ózek, jap, say, oy, háwiz, bulaq, sháshme, suw*.

Teńiz – bir sheti qurǵaqlıq penen tutasıp jatırǵan úlken kólemli suw³. Bul geografiyalıq termin Aral teńiz, Astarxan teńiz, Qara teńiz, Shar teńiz, Shın teńiz sıyaqlı toponimlerdiń quramında ushırasadı.

Dárya – sózi parsı tilindegi *derya* – *teńiz* sózinen alınǵan. Túrkiy tillerdiń kópshiliginde dárya mánisinde qollanıladı. Dástanlardıń tilinde ushırasıwına mısallar: Abılaysań dárya, Ájemdárya, Ámiwdárya, Aq dárya, Arazdárya, Bulıńır dárya, Buwnaqlı dárya, Dáwkesken dárya, Gúrgen dárya, Girdap dárya, Jańadárya, Jayhun dárya, Narın dárya, Nil dáryası, Qarmaq dárya, Qıpshaqdárya, Shırshıq dárya, Sırdárya, Tallıqdárya, Tunı dárya, Xandárya.

Kól – qaraqalpaq tilinde hám qaraqalpaq toponimiyasında ónimli qollanılatuǵın geografiyalıq termin esaplanadı. Bul termin arqalı kóplegen suw obyektleri atamaları, sonday-aq mikrotoponimler jasalǵan. Kól termini mánisi boyınsha aynalası tuyıqlanıp jatqan suw obyektin bildiredi. Mısallar: Adıraq kól, Awdanlı kóli, Áwdek kóli / Háwdek kóli, Aynakól, Babır kól, Baysın kól, Etekli kól, Laǵalaq kól, Miyan kól,

¹ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М: «Мысль». 1966. -С.38

² Низомов А.,Рахімова Г., Расулова Н. Топонимика. –Т: «Шарқ». 2012. -Б. 10

³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі . –Нөкіс: «Қарақалпақстан». IV т. 1992. -Б. 308

Múyten kól, Qanlıkól, Qara kól, Qorıq kól, Quba kól, Sasıqkól, Sayat kól, Shabır kól, Shağır kól, Shiyshe kól, Shortan kól, Tapsañ kóli, Toğıstan kóli, Xoja kól.

Ózek – sózi kópshilik túrkiy tillerde hártúrli fonetikalıq variantlarda ushıraydı. N.A.Baskakovtıń pikiri boyınsha , *ózek* sózi eski uyğır tilindegi *ugus* sózine *-ek* kishireytiwshi affiksi jalğanıwı arqalı jasalğan¹. Xalıq dástanlardıń tilinde ózek geografiyalıq termini menen jasalğan jer-suw atamaları sanı jağınan kóp emes: Kindik ózek, Kók ózek, Kókli ózek, Maylı ózek, Qanlı ózek.

Bulaq termini - túrkiy hám mongol tillerinde keń taralğan. Kópshilik túrkiy tillerinde tawdıń yamasa jerdiń astınan shıǵıp turğan suwdıń ornı mánisinde keledi. Mısallar: Aqbulaq, Arpa bulaq, Boz bulaq, Bozbulaq, Kók bulaq, Larzan bulaq, Qırıq bulaq, Shımdıǵan bulaq, Tasbulaq.

Sonıń menen birge, dástanlardıń tilinde *sháshme* geografiyalıq termini menen ańlatılğan jer-suw atamaları da ushırasadı. *Sháshme* sózi parsı tillerinde “*tesik*” mánisin ańlatatuǵın tájikshe *chashm* sózine *-a* affiksi menen jasalğan bolıp, jer astınan tábiyǵıy túrde qaynap shıǵatuǵın suw mánisin ańlatadı². Dástannıń tilinde tómendegi jer-suw atamalarında ushırasadı: Aqsháshme, Araz sháshme, Sabzadara sháshme.

3. Oykonimiyalıq terminler. Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tilindegi jer-suw atamalarınıń quramında *qala*, *sháhár*, *awıl*, *elat*, *jurt*, *baǵ* sıyaqlı geografiyalıq terminler qatnasqan.

Qala sózi - Iran hám Kavkazda, sonday-aq, túrkiy tillerde dáslep “bekkem etip salınğan qorǵan” mánisi menen belgili bolğan. Xorezmde de

¹ Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая.// Топонимика Востока. -М., 1969. -С. 66

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III том. –Тошкент: «Университет». 2009. -Б. 253

diywal menen qorshalğan jer, qorğan mánisin ańlatqan¹. Xalıq dástanlarında ushırasıwına mısallar: Aqjúrim qala, Búrkitmańıt qala, Búyrek qalası, Emenqıyal qala, Eńbekshil qala, Erik qala, Gúlústún qala, Haywanqala, Jamanqala, Jańa qala, Kátenler qalası, Múshkil qala, Ordaza qala, Piskemis qala, Qıpshaq qala, Qırıq qız qala, Qıyal qala, Qorǵansha qala, Qubırılı qala, Sardaqlı qala, Sárwan qala, Sasqala, Shahrnan qala, Sham qala, Shardaǵlı qala, Tasqala, Temirlan qala, Xazaras qala, Yunan qala.

Sháhár - sózi bizińshe, mánisi jaǵınan *qala* sózi menen sáykes keledi. Sh. Rahmatullaev *sháhár* sózi parsı tillerinde *shahr* formasına iye ekenligin, ózbek tiline *hr* aralıǵına *a* sesi kiritilip alınǵanlıǵın jazadı². Mánisi jaǵınan bul sóz “sawda-sanaatı rawajlangan iri administrativlik-mádeniy mákan”dı ańlatadı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tilinde tómendegi mısallarda kóriwge boladı: Adaq sháhár, Ántakiya sháhár, Azaw sháhár, Balhun sháhár, Baqsháberden sháhár, Bostan sháhár, Buxar sháhár, Dahshi sháhár, Dumshıq sháhár, Emran sháhár, Gúbbat sháhár, Gúlapın sháhár, Hattar sháhár, Hirat sháhár, Ísırıpıl sháhár, Ísırapiya sháhár, Ispahan sháhár, Julan sháhár, Mállet sháhár, Miymun sháhár, Múshkinrabat sháhári, Qazan sháhár, Qızıl alma sháhár, Quddus sháhár, Rat sháhár, Sháhrisar sháhár, Shınzan sháhár, Zámhárshah sháhár, Zulmat sháhár.

Awıl – sózi Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı kóplegen oykonimlerdiń jasalıwında ónimli jumsaladı. Ilimpaz M. Qurbanov *awıl* sóziniń etimologiyasın analizley otırıp, tómendegishe juwmaqqa keledi: “Bizińshe, bul termin eski túrkiy tildegi topla, jıyna mánisin bildiretuǵın av (av) feyili menen baylanıslı bolıwı múmkin”³. Bul termin qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tilinde, kóbinese, sol aymaqta jasawshı xalıqqa málim

¹ Дусумов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма. КД. –Ташкент. 1989. -С.93

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III том. –Тошкент: «Университет». 2009. -Б.263

³ Qurbanov M. Qaraqalpaq tilindegi ayırım oykonimiyalıq terminlerdiń etimologiyası hám semantikalıq ózgeshelikleri.// “Ilim hám jámiyet” jurnalı.-Nókis. 2014. №1. -Б. 39-40

insannıń atına dizbeklesip keliw jaǵdayları kóp ushırasadı. Al, arnawlı túrde jer-suw atamasınıń quramında júdá siyrek ushırasadı: Qırıq ruw awıl.

Elat – termini qala tipinde qurılǵan, qaladan onsha uzaq bolmaǵan, xalıq tıǵız jaylasqan orınǵa baylanıslı qollanıladı. Kópshilik ilimiy ádebiyatlarda *elat* oykonimiyalıq termini *el* túbirine – *at* affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasalǵan degen pikirler ushırasadı. Xalıq dástanlarınıń tilinde bul terminniń qatnasıwındaǵı jer-suw atamaları sanı jaǵınan azshılıqtı quraydı: Baǵabat elatı, Qaraqıpshaq elatı, Sardaqlı elat.

Jurt termini – awıl, elatlı orın, jer mánilerin bildiredi. Oykonimler menen dizbeklesip keliw arqalı jer-suw atamaların jasaydı. Mısallar: Ariyin jurtı, Barlas jurtı, Irat jurtı, Páreń jurtı.

Baǵ termini, kóbinese, agronimiyalıq atamalardı jasawda ónimli jumsaladı. Dástanlardıń tilinde bul termin menen jasalǵan jer-suw atamaları, ásirese, agronimler kóp ekenligin kóriwimizge boladı: Aynalı Jahan baǵ, Baǵı eram, Baǵı-murad, Baǵı-sapa, Eram baǵı, Erenler baǵı, Gúlbaǵ, Nurbáhár baǵ, Ordaza baǵ, Qasan baǵı, Sháman baǵ, Shámenli baǵ, Shazat baǵı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq dástanları toponimiyasın izertlew – qaraqalpaq lingvofolkloristikasınıń aldında turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri. Málim bir jer-suw atamaların úyreniwde gilt wazıypasın atqaratuǵın geografiyalıq terminlerdiń toponimlerdi jasawdaǵı xızmetin úyreniw arqalı, sol toponimniń ózine tán belgilerin, toponimniń kelip shıǵıw dereklerin anıqlawǵa múmkinshilik tuwdıradı.

III BAP. QARAQALPAQ FOLKLORÍ TOPONIMLERINIŇ TARIYXÍY-ETIMOLOGIYALÍQ ANALIZI

III.1. ToponimlerdiŇ quramında túrkiy hám mongól tili elementleri

Qaraqalpaq tiliniŇ folklorlıq toponimiyasınıŇ taralıw shegaraları júdá keŇ. OnıŇ quramında Oraylıq Aziya, Shıǵıs hám Batıs Aziya aymaqlarında, Kavkaz, házirgi Rossiya aymaqlarında, Arabstan yarım atawı, AfrikanıŇ ayırım mámleketleri, t.b. jaylasqan toponimler ushırasadı. Al, ayırım folklorlıq dóretpelerdegi toponimler tikkeley Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı jer-suw atamaların bildiredi. Sonlıqtan, qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde ushırasatuǵın toponimlerdi usı bir qatar tillerdegi materiallar menen salıstırmalı úyreniw áhmiyetli juwmaqlar shıǵarıwda nátiyjeler beriwı sózsiz.

Toponimika ilimi rawajlanıp baradı eken, óz nábwetinde toponimikalıq atamalardıŇ qurılısı, túbir bóleginiŇ durıs ańlatılıwı, nátiyjede toponimlerde jámlengen máni-mazmun ańlasılıwın támiyinleydi. Bul jaǵday bolsa lingvistikalıq analizlersiz, yaǵnıy lingvistikalıq metodlardı qollanbastan ámelge aspaydı¹. Toponimler eń aldǵı menen leksikalıq birlik esaplanadı. Sonlıqtan olar da basqa leksikalıq birlikler sıyaqlı tillik qatlamlarǵa ajıraladı. Ilimiy ádebiyatlarda, kóbinese tórt úlken toparǵa bólinedi: 1) óz qatlam sózlerinen quralǵan toponimler; 2) ózlesken qatlam sózlerinen qalıplesken toponimler; 3) óz hám ózlesken qatlam sózlerinen quralǵan toponimler; 4) kelip shıǵıwı belgisiz bolǵan leksikalıq birliklerden qalıplesken toponimler kompleksi².

¹ Низомов А., Рахимова Г., Расулова Н. Топонимика. - Т.: «SHARQ», 2013. -Б. 102

² Эназаров Т., Хусанова М., Есемуратов А. Ўзбек номшунослиги.-Т.: «Наврўз», 2015.-Б. 139

Qaraqalpaq folklorı toponimiyasınıń basım kópshiligin túrkiy sózler quraydı.

Azaw sháhár toponimi «Qoblan» dástanında ushırasatuǵın sháhár ataması. Bul qala házigi waqıtta Rossiya aymaǵında jaylasqan. Mısalı, - Bizler, aǵa, bunnan ketik, Azaw sháhárine jettik. (447-b. “Qoblan” dástanı. Káram jıraw Naǵımov variantı). Azaw toponiminiń kelip shıǵıwı boyınsha túrli pikirler bar. V.V.Radlov bul sózdiń túrkiy tiline tiyisli ekenin ayıp, «tómengi» degen máni bildiredi dep jazadı. Pospelov bul sózdi túrkiy tilindegi azak – dáryanıń quyar jeri mánisin bildiretuǵının keltiredi¹.

Qaraqalpaq xalıq «Gúlistan», «Amanbay batır» dástanlarınıń tilinde ushırasatuǵın tariyxıy gidronimlerdiń biri – Átirek ataması esaplanadı. Mısalı, Bir jaǵımız Átirek, Gúrgen, Ráwshannıń aǵla húrden, Írasındı ayt, qaydan keldiń, Bul sahrada netip júrgen? (507-b. “Gúlistan” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı); Talqan etip shegaranı, Asıp ótti Átirek, Gúrgen. (167-b. “Amanbay batır” dástanı. Qıyas jıraw Qayratdinov variantı).

Átirek dáryası Gúrgen aymaǵınan ótip Kaspiy teńizine quyǵan. Dástanlardıń tilinde bul dárya menen qatarda Gúrgen jer atamasınıń qollanıwı da haqıyqatlıqqa sáykes keledi. Orta Aziyanıń áyyemgi túrkiy jer-suw atların izertlegen Sh.S. Kamoliddin Átirek sózi «türk» sózinen kelip shıqqan bolıp, «bórilер dáryası» mánisin ańlatatuǵının jazadı². Gúrgen ataması parsı tilinde «bórilер dáryası» degendi ańlatadı. Átirek hám Gúrgen dáryalarınıń kelip shıǵıwında sáykeslikti kóriwge boladı. Átirek ataması parsısha Gúrgen sózinen kalka jolı menen alınǵan dep esaplawǵa boladı.

¹ Пospelов Е.М. Географические названия мира. -Москва: «Русские словари», 1998. -С. 25

² Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. -Т.: Шарк. 2006. -С. 38

Edil, Jayıq gidronimleri qaraqalpaqlar tariyxında áhmiyetke iye bolǵan atamalar esaplanadı. Edil gidronimi házirgi Rossiya aymaǵındaǵı Volga dáryasınıń tómengi hám ortańǵı bólimin bildiredi. Túrkiy xalıqlar bul dáryanı edil, itil, idil sózleri menen ataydı. Edil/Itil/ Idil sózleri túrkiy tilinde «úlken dárya» mánisin ańlatadı. Qaraqalpaq folklorında «Edige» dástanında ushırasadı: Edilge qarap Edige, Shıǵa bergen qusaydı, Jántóbege keledi. (310-b. “Edige” dástanı. Jumabay jıraw Bazarov variantı); Edildiń suwı say bolmas, Baqıl bende bay bolmas, Bay bolsa da sol ońbas, Qırımnan láshker atlansa. (342-b. “Edige” dástanı. Jumabay jıraw Bazarov variantı).

Ural dáryası Ptolomey kartasında Daiks formasında keltirilgen. Túrkiy xalıqlar Ural dáryasın Jayıq, Yayık formalarında ataydı. 1775-jılǵa shekem Ural dáryası Yayık dep atalıp kelinggen. Tariyxıy sharayatlarǵa baylanıslı Ural tawlarına sáykes bul (Yayık) dáryanıń atı Ural bolıp ózgertilgen. Túrkiy tilinde «keń; quyatıǵın dárya» mánilerin ańlatıp keledi. Mısallar:

Edil menen Jayıqtan,

Sarımay, Elek boyınan,

Nuranıń qara qumınan,

Toqtamıstay patshannıń,

Paytaq quraǵan jeri edi. (10-b. “Edige” dástanı. Erpolat jıraw Rámberdi ulı variantı)

-Edil menen Jayıqtan,

Bóktergili adırdan,

Bógenekli shúńgilden,

Nuranıń qara qumınan,

Noǵaydıń tolı jurtınan,

Kiyatırman men shıǵıp. (12-b. “Edige” dástanı. Erpolat jıraw Rámberdi ulı variantı)

Oyıl – Qazaqstan territoriyasınan aǵıp ótip, Jayıq (Ural) teńizine quyatuǵın dáryanıń atı. Uzunlıǵı 800 km., kólemi 31 mın km². E.Qoyshıbaev atama eki komponentten turadı, «oy» – túrkiy tilles xalıqlarında shuqır jer, pás jer, dala mánisin ańlatatuǵın sóz benen -ıl affiksiniń qosılıwı arqalı jasalǵan¹ – degen pikirdi bildiredi. Bul gidronim “Edige” hám “Er Shora” dástanlarınıń tilinde ushırasadı: Áyyem ótken zamanda, sol zamannıń qádim shaǵında, Oyıl menen Qıyılda, Qarǵalı-Elek boyında, Edil menen Jayıqta Shıǵız deyin xan ótken. (297-b. “Edige” dástanı. Jumabay jıraw Bazarov variantı); Oyıl menen Qıyıldan, Órme qumdı órmelep, Espe qumdı espelep, Jolǵa ráwan boladı. 154 Er Shora. Óteniyaz jıraw Iyimbetov variantı).

Mongól toponimiyası qatar basqa mámleketlerde anıq bayqaladı, bul orta ásirlerdegi málim tariyxıy waqıyalar menen túsindiriledi. Ol Qıtaydıń kópshilik provinciyalarında: arqa-shıǵısta, arqada, batısta, Cinxayda, Tibette h.t.b., sonday-aq Qazaqstanda, Orta Aziyada, Sibirde, Azerbayjanda, Volga boyları, Orta Shıǵısta ushırasadı². Bul tilge tán toponimler respublikamızdıń hámme aymaqlarında gezlesse de, Zarafshan, Qashqadárya, Surxandárya, Sangzor alaplarında bir qansha kóbirek tarqalǵan³.

Barlas toponimi (*Ata jurtım Barlas dep, Sapar tartıp baradı. «Qurbanbek batır» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 45 t. 147-b.*) etnonim tiykarında kelip shıqqan.

Ayırım dereklerde ol adam ismi bolıp, áyyemgi dáwirlerde belgili urıwlardan biri bolǵan. Kazan hám Qırımда xannıń saylawshı tórt wákiliniń birewi usı urıwdan bolǵan. Barlas sóziniń etimologiyası

¹ Топонимика Казахстана (энциклопедический словарь). -А.: «Аруна», 2010. -С.116

² Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: «Мысль», 1974. -С. 235-236

³ Низомов А., Рахимова Г., Расулова Н. Топонимика. - Т.: «SHARQ», 2013. -Б. 52

boyınsha hár qıylı pikirler bar. Barlas sózi mongólsha semiz, kúshli mánilerin bildiredi. Sonday-aq, «bar» – jolbarıstı ańlatadı. Bul sózdiń etnonimlik wazıypaǵa ótiwin áyyemgi dáwirlerdegi totemizmniń tási dep bahalaw múmkin.

Bayanlı toponimi quramındaǵı «bayan» komponenti kópshilik ilimiy ádebiyatlarda mongólsha sóz bolıp, qaraqalpaq tilinde «bay» mánisin bildiredi dep keltiriledi. Toponimist E.M.Murzaev miynetinde Bayan-Ulegey, Bayan-Xongor sıyaqlı toponimlerdiń quramında ushırasatuǵının jazadı¹. Bul sóz mánisi jaǵınan keń óriske iye. Bayanlı toponiminiń quramında turaqlı, ónimli mánilerin ańlatıp kelgen². Bul toponim «Er Qosay» dástanında tómendegi qatarlarda ushırasadı: *Qalmaqlardıń Bayanlı, Shiran degen sháhrinde.*(«Er Qosay» dástanı. Qurbanbay jıraw variantı. 20-t. 313-b.)

Bulingır toponimi qaraqalpaq folklorındaǵı «Alpamıs» hám «Máspatsha» dástanları tilinde ushırasadı:

Sizdi bizge endi qaytıp kórmek joq,

Kindik qanım tamǵan Bulingır sayım. («Alpamıs» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 4-t. 404-b.)

Erte áyyem zamanda, ol zamannıń qádiminde, din musulman oramında, Buxar degen jurtında, Bulingır dárya boyında, Sársebiz degen sayında, qaraqalpaq xalqında, keneges degen ruwda ... Ábdikerim bay degen dúnyaǵa keldi. («Máspatsha» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 59-t. 71-b.)

Bulingır degen saylargá,

Jawlar bolǵan baylargá,

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: «Мысль», 1974. -С. 250

² Топонимика Казахстана (энциклопедический словарь). -А.: «Аруна», 2010. -С. 18

Qus jibergen awlarğa. («Alpamıs» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 4-t. 487-b.)

V.V.Bartold Bulıńır Temur dáwirinde qazılǵan kanal degen pikirdi bildiredi. V.L.Vyatkin bolsa eń áyyemgi irrigacion kanallardan biri dep esaplaydı. Bul atama mongolsha sóz bolıp, «ılay, balshıq suw» degen mánisti bildiredi¹.

Erik qala oykonimi qaraqalpaq dástanlarınń bir neshesinde ushırasadı:

Erik degen qalasın,

Qalmaqtıń láshker qamalap. («Alpamıs» dástanı. Arzımbet jıraw variantı. 6-t. 662-b.)

Erik degen qalaǵa,

Tórt júz toqsan tóresin. («Qurbanbek» dástanı. Qurbanbay jıraw variantı. 22-t.377-b.)

Erik degen qalada,

Ortada dárwaz qurılǵan. («Qız palwan» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 23-t. 418-b.)

Tań atqan soń, kún shashırıp shıqqan soń Erik qalaǵa Qarabek kelip, atın jiberip, dem alıp jata berdi. («Qarabek» dástanı. Qurbanbay Samenbetov variantı. 64-t. 402-b.)

«Qaraqalpaq folklorı»nıń 57-66–tomlarında Erik atamasına «xannıń qorǵanı» dep túsinik berilgen². Degen menen, mısallarda «qala» termininiń dizbeklesip kelgeni onıń ayırıqsha toponim xızmetinde kelip turǵanın kórsetedi. E.M.Murzaev sózliginde mongolsha «ereg – tik jar, jıra, qulama» mánilerin bildiretuǵınlıǵın keltirip ótedi³.

¹ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? (Топонимик луғат). - Т.: «Ўзбекистон», 1970. -Б. 32

² Қарақалпақ фольклоры. 57-66-томлар. -Н.: «Илим», 2013. -Б. 455

³ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М.: «Мысль», 1984. -С. 459

Jántóbe oronimi quramındaǵı «jáń» komponenti tungus-manchjur tillerinde: evenk, negidal, oroks, nanay tillerinde derlik «taw» mánisin ańlatıw ushın jumsaladı¹. Mongólsha jang//janggir – jaltır, taqır degen mánilerdi bildirip, yaǵnıy sol orınnıń ósimlik dúnyasına iye emes tóbelik ekenligine baylanıslı atalǵan. Bul oronim «Edige» dástanında gezlesedi: *Jántóbeniń basında, Jalgız attı kóredi.* («Edige» dástanı. Jumabay jıraw variantı. 12-t. 311-b.)

Qazaq hám mongól toponimikalıq atamalardı salıstırmalı baǵdarda izertlegen ilimpaz G.Saǵıydoldagiyn óz dissertaciyasında Qazaqstan aymaǵında ushırasatuǵın mongól sózleri, topoelementlerin analizleydi. Ilimpaz, Qargalı gidronimin mongól tilindegi «xargi» – «gúrsildili aǵıs» (groxochushiy potok) mánisin bildiretuǵının jazadı². Ayırım dereklerde ápiwayı «ǵargá» qus ataması menen baylanıstırıp, «kóp ǵargalardıń jıynalǵan ornı» mánisin ańlatauǵınlıǵı ayılǵan³. Biziń pikirimizshe, mongól tilindegi sóz bolıwı múmkin. -L₁ formantı kelbetlik jasaytuǵın ónimli affiks bolıp, gidronim ataması sol dáryanıń ózine tán qásiyetin bildirip kelgen. Bul gidronim «Edige» dástanında ushırasadı: *Oyıl menen Qıyıldan, Qargalı Elek boyınan.* («Edige» dástanı. Jumabay jıraw variantı. 12-t. 300-b.)

«Bázirgen» dástanında **Narın dárya** gidronimi tómendegi mısalda ushırasadı: *Narın dáryadan ótkergen, Arqasına qalqan tutqan*(«Bázirgen» dástanı. Eshan baqsı variantı. 16-t. 201-b.). Narın dárya gidronimi quramındaǵı «narın» komponenti mongól tilindegi (nar, naran, nariyn) sóz bolıp túrli mánilerde qollanıladı. Bul sóz «quyash, quyashlı» yamasa «tar, ensiz, kishkene» mánilerinde keledi. Bul sózdiń quyash, quyashlı dep túsindiriliwiniń tiykarı suwdıń aqshıl sarı reńde bolıwı esaplanadı.

¹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М.: «Мысль», 1984.-С. 463

² Сагилдогыйн Г. Казахско-монгольские топонимические параллели. АКД. -Алма-Ата, 1993. -С. 17

³ Топонимика Казахстана (энциклопедический словарь). -А.: «Аруна», 2010. -С. 102

Nura, Nura qum, Nurata toponimleriniń quramındaǵı nura komponenti monǵol tillerine tán sóz bolıp esaplanadı. Bul haqqında toponimist E.M.Murzaev sózliginde monǵolsha norox – jemiriliw, unıraw, qulap túsiw mánilerin bildiretuǵınlıǵı ayılǵan¹. Al, U.E.Koychubaev nura sózi - tawdıń shoqqısı, tawdıń tóbesi mánisin bildirip, nura hám narın sózleriniń túbirin bir dep esaplaydı. Ózbek toponimistleri de monǵolsha nura, nuru sózleriniń kelip shıǵıwın «dizbek, taw dizbegi, tawdıń shoqqısı, tawdıń joqarı bólegi» sózleri menen baylanıstıradı. Qaraqalpaq folklorında tómendegi mısallarda ushıratamız:

Arqasında Nurataniń,

Jankent penen Sasqala. («Amanbay batır» dástanı. Qıyas jıraw variantı. 29-t. 151-b.)

Kim Nuraǵa qashadı,

Kim jıraǵa qashadı. («İzzet qız» dástanı. Bekmurat jıraw variantı. 46-t. 157-b.)

...Nuraniń qara qumına, Qumkenttiń bálent tawına, Edildiń qırra boyına kúniw-túnin bir etip, kóship keldi Tumanxoja «aqúyli» qılǵan jayına. («Edige» dástanı. Jumabay jıraw variantı. 12-t. 303-b.)

Nuraniń qara qumınan, Noǵaydıń tolı jurtınan, Kiyatırman men shıǵıp. («Edige» dástanı. Erpolat jıraw variantı. 57-t. 12-b.)

Qońırat atamasınıń kelip shıǵıwı haqqında bir neshe shamalawlar bar. S. Abramzon bul atamanıń kelip shıǵıwın usı qáwimdegi áskerlerdiń qońır at minip shıǵıwı menen baylanıstıradı². Qazaq ilimpazı A.Abdurahmanov Qazaqstandaǵı Qońırat toponimi etnonimnen, etnonimniń ózi qońır reńli attı totem dep biliw tiykarında júzege

¹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М.: «Мысль», 1984.-С. 253

² Абрамзон С.М. К семантике киргизских этнонимов//Советская этнография. – М. –Л., 1946, №3. -С. 129

kelgenligin aytadı. Bunday xalıq etimologiyasın qaraqalpaq etnonimine de qollaw múmkin.

Degen menen, Qońırat ataması haqqında kópshilik ilimpazlar joqarıdağı etimologiyağa qosılmaydı. Toponimist T.Nafasov qońırat sóziniń etimonın mongólsha kerey (ǵargá) sózi menen baylanıstıradı. Onıń pikirinshe Qońırat etnotoponiminiń reń bildiriwshi qońır sózine baylanısı joq. Ol bul sózdi mongólsha xun kerey (qara ǵargá) sózleriniń qosılıwı: xun+kerey+t>xunkereyt>xunkirat>qońırat dep túsindiredi ¹. D.S.Nasırov bul sózdi «qanǵar, xun, qańlı» sózleri menen baylanıstırıp - at komponenti kóplikti bildiretuǵının kórsetedi.

Baysınnıń begi Alpamıs, Qońırattıń eri Alpamıs. («Alpamıs» Esemurat jıraw variantı. 2-t. 152-b.)

Ilaqalı Qońırattıń japtıń boyında, Shomanaylı - Erimbettiń toyında. («Bekimbet baqınıń bayazı». Rámbergen Xojambergenov. 65-t. 413-b.)

Ol eller Qońıratqa jaqın jerler bolıp, olardıń da «Jaman qońırat», «Qarıs boyı», «Shiyshe kól» taǵı basqa atları boldı. («Ótesh batır» dástanı. Baltabay Yuldashev variantı. 62-t. 336-b.)

Shıqqanı Qońırat qalası, Isiniń joqdur shalası. («Alpamıs» Esemurat jıraw variantı. 2-t. 124-b.)

Atın Xorezm deydiler, Tuwǵan elim Qońırat. («Er Sayım» dástanı. Qurbaybay jıraw variantı. 28-t. 121-b.)

Qońırat qalası belli tariyxta, Qońıratqa shıǵıs Xojeli jaqta. («Ótesh batır» dástanı. Baltabay Yuldashev variantı. 62-t. 303-b.)

Biziń izertlew jumısımızdıń obyektine kiretuǵın kópshilik toponimler bay folklorlıq dóretpelerimiz arqasında biziń dáwiri-mizge shekem jetip keldi. Mine usı toponimlerdi lingvistikalıq jaqtan qarastırıp qaraqalpaq til bilimi ushın keń maǵlıwmatlar beredi. Máselen, qaraqalpaq

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. –Т., 1988. -Б. 261-262

tiliniń folklorlıq toponimiyasınıń toponimlik nominaciya principlerin anıqlawda onı xalıq dúnyatanımınıń sáwleleniw forması sıpatında analizlew, folklordaǵı toponimlerdiń tarqalıw shegaraların hám sol tiykarda olardıń stratigrafik qatlamların anıqlaw, sonday-aq folklorlıq toponimlerdiń grammatikalıq ózgesheliklerin úyreniw hám sol arqalı olardıń tariyxıy-etimologiyalıq analizine jol ashıw sıyaqlı máseleler házirgi qaraqalpaq lingvomádeniyattanıw hám lingvo-folkloristikasında izertleniwı tiyis máseleler esaplanadı.

III.2. Toponimlerdiń quramında arab, parsı tili elementleri

Dástanlarda qollanılǵan toponimlerdi úyreniw arqalı eposlardıń poetikalıq stili, dástandı atqarıwshı jıraw yaki baqsınıń aytajaq ideyasın ańlaw múmkin. Jıraw-baqsılar dástandı atqarıw barısında gez kelgen onimlerdi, ásirese toponimikalıq atamalardı qollanıp kete bermeydi. Al kerisinshe, dástanda qollanılǵan toponimler tereń motivlesken bolıp keledi. Dástannıń ideyasın ashıwda, qaharmanlardıń atlanısların, epizodlardı tolıqtırıwshı, obrazlı súwretlewde ózine tán stillik maqsetke boysındırılǵan boladı. Toponimler dástandaǵı epizodlar ortasında baylanıstırıwshı, ózinde epikalıq konfliktti síndirgen bir tutas liniya esaplanadı. Toponimlerdiń bunday stillik maqsetke boysındırılıwı – tıńlawshı yamasa oqıwshıǵa estetikalıq tásir ótkizedi.

Qaraqalpaq dástanlarında ushırasatuǵın toponimlerdiń areallıq shegarası júdá keń. Usı jaǵınan qaraqalpaq folklorı toponimiyasında arab hám parsı tili elementlerin lingvistikalıq analizi boyınsha pikirlerimizdi bayanladıq.

Mashırıq toponimi. Arabsha sóz bolıp : 1) dúnyanıń tórt tárepiniń biri – Shıǵıstı bildiredi; 2) arab shıǵısınıń ataması. Xorasan hám

Mawarawnahr da bazı jazba tariyxıy ádebiyatlarda Mashrıq dep atalgan; 3) Arabstan yarım atawındağı taw; 4) Emendegi wálayat ta usılay atalgan; 5) kúnshıǵar, shıǵıs.

Maǵrib/ Maǵrıp/ Maǵırıp toponimi. Bul sóz arabsha bolıp: 1) dúnyanıń tórt tárepiniń biri – Batıstı ańlatadı; 2) Afrikadağı Tunis, Aljir, Marokashtan ibarat territoriya; Liviya, Mavritaniya hám Batıs Sahrayı Kabir menen birgelikte úlken Maǵrib yamasa Arab Batısı dep júritiledi.

Bul atalgan eki toponimniń dástanlardıń tilinde jumsalıwına mısallar: — Mendey ǵarıplerge búgin pana ber, *Maǵripti-mashırıqtı* gezgen erenler. (200-b. «Máspatsha». Qayıpnazar jıraw Qálimbetov variantı); Yusup-Axmettiń hawazası *Maǵrıp* penen *Mashırıqqa* tústi. (295-b. «Yusup-Axmet». Ábdireyim Tóreniyazov); – *Maǵırıptan, Mashırıqtan* gezgen erenler, Axmet penen ekewimizge ne boldı ? (309-b. «Yusup-Axmet». Ábdireyim Tóreniyazov).

Bul keltirilgen mısallarda Maǵrib – batıs tárepti, Mashırıq – shıǵıs tárepti bildirip kelgen. Yaǵnıy, olar ózleriniń tiykarǵı jer atamasın bildiriwi menen birge batıs hám shıǵıs táreplerdi ańlatıp tur.

Mekke/ Mákke ataması dáslepki márte Ptolomey shıǵarmalarında «Makaraba» dep keltirilgen. Sháhár atamasınıń mánisi haqqında túrli pikirler bar. Kóbirek, arab tilindegi «Makarab» – «muqaddes jer» degen túsindirmesi biraz isenimli.

Káába. Mekkedegi muqaddes orındı bildiredi. Bul sóz arabsha *kabat(un)* formasına iye bolıp, «kub (geometriyalıq forma)»¹ mánisin ańlatadı. Muqaddes zıyarat ornı usı formada qurılǵanı ushın Káába dep atalgan.

Dástanlardıń tilinde jumsalıwı: – Sha tiyinde jan jora, Ata deydi *Mákkası*, Mákkandı ayttıń, giynem joq, Ene deydi *Káábası*, Káábańdı

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. т. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). - Тошкент: Университет, 2003. -Б. 200

ayttıń, giynem joq. (710-b. «Alpamıs». Táńirbergen jıraw Tóreniyazov variantı).

Qatarlar «Alpamıs» dástanı Táńirbergen jıraw Tóreniyazov variantında Qarajannıń Alpamıstı zindannan shıǵarıp alarda aytqan sózi esaplanadı. Bul mısalda Mekke, Káába toponimleri awısqaqan mánilerde tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriw ushın jumsalǵan.

Emen (Bir oqıń ótiban sháhri *Emendin*. (214-b. «Ǵarip ashıq» dástanı. Qazı Máwlik variantı) atamasınıń mánisi arab tili tiykarında túsindiriledi. Ol arabsha «on tárep» degen mánisti bildiredi. Toponimniń «on» deliniwi **Sham**ǵa (Basra sháhrini gezip bardım yáne *Shamu-Shárip*. (215-b. «Ǵarip ashıq» dástanı. Qazı Máwlik variantı) qatnaslı. Sebebi, Sham «shep tárep» degen mánisti bildiredi. Sham Arabstan yarım atawınıń arqa bólimindegi mámleketlerdi óz ishine qamtıwshı aymaq. Sham aymaǵında Siriya mámleketi jaylasqaqan. Eski Shıǵıs dereklerinde Damashq qalası da Sham dep júritilgen.

Madina arabshada *sháhár* mánisin bildiredi. Sháhár Saudiya Arabstanınıń arqa-batıs bóliminde Hijaz wálayatında jaylasqaqan. Dástannıń tilinde tómendegi mısalda ushırasadı: Ushqaqan Mádiyneden ol qonır ǵazlar, Ólmegen bendege bolǵandı jazlar. (58-b. «Alpamıs» dástanı. Xojambergen Niyazov variantı).

Sonıń menen birge tómendegi mısalda Madina toponiminiń stillik xızmetin bayqawǵa boladı: Madinada Muxammat, Túrkistanda Xojaxmat. (101-b. «Alpamıs» dástanı. Esemurat jıraw Nurabullaev variantı).

Sánem atlı yardın bolıp biynesip,

Músápir erlerge keldim ah tartıp,

Atam Hásen wázir, atımdur Ǵarib,

Sorsańız, men Diyarbakirden keldim. (199-b. «Ǵarip ashıq» dástanı. Qazı Máwlik variantı)

Diyarbákir – Turkiya mámleketiniń qubla-shıǵısında Dajla (Tigr) dáryası boyında jaylasqan qalanıń ataması¹. Qala bul atamasınan aldın Amid dep atalǵan. Arablardıń 638-jılı bul jerdi baǵındırǵannan keyin, Diyarbákir dep atalıp ketken. Diyarbákir toponimi quramındaǵı diyar sózi arabsha «*jasaw ornı*» mánisin ańlatıwshı dār sóziniń kóplik forması bolıp, «*tuwılıp ósken yurt*», «*mámleket*» kibi mánilerdi ańlatadı². Ekinshi komponent *bákir* sóziniń kelip shıǵıwı boyınsha eki túrli shamalaw bar: 1) túrkiy tilinde «baqır» – mıs metallın bildiredi³; 2) «*bekr*» dep atalǵan arab qáwiminiń atı menen baylanıstırıladı. Bul jerdi 638-jılı *bekr* dep atalǵan arab qáwiminiń basıp alıwı nátiyjesinde «*Bekrler mámleketi*» yaǵnıy «*Diyarbákir*» dep atalıp ketken⁴ –degen maǵlıwmatlar bar. Toponimniń kelip shıǵıwı tuwralı E.M.Pospelov, bul qala burında Diyarbekr – «*Bekrler yurtı*» dep atalǵanın, sońınan Diyarbakir – «*mıs yurtı*», mıs rudasına baylanıslı atalǵanın keltiredi⁵.

Baǵdad toponimi dástannıń tilinde ushırasatuǵın toponimlerdiń biri bolıp esaplanadı:

Yalgız qayda baray, qaysı diyara?

Búlbildek etmeyin gúli-gúlzara,

Yurtıdın ayrılǵan men bir biyshara,

Bu sháhri Baǵdada kelgen Gáribmen. (202-b. «Gárip ashıq» dástanı. Qazı Máwlik variantı)

Baǵdad – Irak mámleketiniń paytaxtı. Abbasiyler dinastiyasınan bolǵan xalifa Abu Jafar al-Mansur 762-jılı mámleket paytaxtın Ktesifon qalasınan Baǵdadqa ózgertedi. Buǵan, Ktesifon atamasınıń grekshe ekenligi sebep boldı. Baǵdad toponiminiń etimologiyası tuwralı

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». 2002. –Б.293

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. –Тошкент: «Университет». 2003. –Б.108

³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М: «Наука». 1978. –С.45

⁴ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М: «Мысль». 1966-С. 123-124

⁵ Пospelов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь. –М: «Русские словари». 1998-С. 141

hárqıylı kóz qaraslar bar. Birqatar ilimpazlar Baǵdad ataması iran tilleriniń *baǵ* hám *dad* sózlerinen alınıp, «*qudaydıń inámı*» degen mánini bildiretuǵının aytadı¹. Yaǵnıy, áyyemgi iran tillerinde *faǵ* - *baǵ* - *quday* mánisin, *dad* sózi *inám*, *sawǵa* mánilerin ańlatadı dep keltiriledi. Al, basqaları *baǵ* sózi parsı-tájik (iran) tillerinde miyweli aǵashlar hám miywesiz terekler kóp jerdi, *dad* sózi bolsa parsı-tájik tillerinde «*ádalat*, *ádiellik*; *nalısh*» mánilerin bildirip *Baǵdad* ataması «*ádiellik baǵı*» yamasa «*arız*, *shaǵım etiw baǵı*» mánisin bildiredi – degen pikirlerdi keltiredi.

Sonıń menen birge, «**dárbent**» sóziniń ózi de stillik maqsetlerde qollanılp, dárbent jol, dárbent jer sıyaqlı dizbekler menen keledi. Mısalı, Kóp azaptı kóredi, Dárbent jolǵa keledi. (154-b. “Izzet qız” dástanı. Bekmurat jıraw Elmurza ulı); Dárbent joldıń awzına, Barshınǵa otaw qurdırdı. (34-b. “Alpamıs” dástanı. Xojambergen Niyazov (Ógiz jıraw) variantı); Aldında bar Qarataw, Dárbentine barganda, Tartar seni demine. (392-b. “Qurbanbek” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı); Meyirxan qalmaqtıń Keshal degen dárbenti aspan menen talasıp, qarsı aldında kórindi. (374-b. “Qurbanbek” dástanı. Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı).

Bul mısallarda dárbent sózi «úlken gúzar jollardıń bir-biri menen kesirken jeri, keń hám tuwra jol»² mánilerinde kelgen. Dárbent kelip shıǵıwı boyınsha parsı sózi esaplanadı. Bul haqqında Nikonov «*der*, *dar* – qapı, *dárwaza*, *qısnaq*, *ótkel* hám *bend* – bóget, irkinish»³ mánisin bildiretuǵının jazadı.

Demek, dástanlardaǵı toponimikalıq birlikler málim aymaqtaǵı real obyektke sáwlelendiriw menen bir qatarda, málim stilistikalıq wazıypalardı da atqaradı. Kórkem tekstlerde basqa til birlikleri sıyaqlı toponimler de áhmiyetli rol oynaydı: olar waqıt hám zaman keńisliginde

¹ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М: «Мысль». 1966. -С. 38

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. II т. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. -Б. 64

³ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -Москва: Мысль, 1966. -С.119

bağdarlanıwshılıqtı bildirip keledi. Eposlardağı toponimler keńisliktegi baǵdardı simbolikalıq túrde súwretlep, geografiyalıq obyektıń anıq shegarasın kórsetiwde ázzilik etse de, dástanda qollanılǵan poetikalıq toponimlerdiń geografiyalıq qorı arqalı epizodlardıń málim bir orınǵa qatnaslı júz bergenin bayqawǵa boladı. Qaraqalpaq folklorı óz menshikli atlar sistemasına iye. Qaraqalpaq folklorı ózine tán ózgesheliklerge iye bolǵan toponimler kompleksinen ibarat.

III.3. Toponimlerdiń quramında basqa da til elementleri

«Ǵárip ashıq» dástanınıń tilinde ushırasatuǵın toponimlerdiń biri – Hálepshırwan bolıp, tómendegi mısalda ushıratamız:

Hálepshırwan kettik bizler,

Kórgenshe xosh qalıń sizler,

Sırdashlarım, áy, kánizler.

Qalıń allayar-allayar. (234-b. «Ǵárip ashıq» dástanı. Qazı Máwlik variantı)

Hálepshırwan – Siriya mámleketindegi júdá áyyemgi, b.e.sh. II mıńıńshı jıllıqlarǵa tiyisli qala. Xettlerdiń tilinde – Xalap, túrklerde – Xalep, al evropalılar bul qalanı – Aleppo dep ataydı. Qala atamasınıń kelip shıǵıwı boyınsha anıq maǵlıwmatlar joq. Toponim qanshelli áyyemgi dáwirlerge tiyisli bolsa, onıń atalıw sebebin anıqlaw sonshelli qıyın boladı. Eń áyyemgi toponimlerdiń kelip shıǵıw negizin, atalıw sebebin anıqlaw ayırım shamalawlar arqalı aytıw múmkin. Bir qatar ilimpazlar *Xaldı* etnonimi menen baylanıstıradı hám etnotoponim dep esaplaydı¹. Degen menen, ilimpazlar ushın *Haleb* toponiminiń mánisi elege shekem jumbaq bolıp qalmaqta. Ilimpazlardıń birqatarı qala ataması semit tillerinen alınıp «*temir*» yamasa «*mıs*» degendi ańlatıwı

¹ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М: «Мысль». 1966. -С. 450

múmkín dep esaplasa, basqaları b.e.sh. II mın jıllıqlarda usı aymaqa kelip ornasqan *amorey* qáwimleri qalanıń atın «*Xalaba*» dep ataǵanlıǵın shamalaydı. Bul sol qáwimlerdiń tilinde «*aq*» reńdi bildirgen. Bunday shamalawǵa sebep retinde *Xaleb* jeriniń reńi aqshıl reńde bolıwın, sonday-aq qalanıń áyyemde mramor tasın óndiriwde tiykarǵı oray bolǵanlıǵın kórsetedi. Sonıń menen birge, jáne bir shamalaw bar bolıp, ol ańızǵa tiykarlangan. Bul boyınsha, áyyemde Abraam degen kisi sayaxatshılardı óz sıyırınıń súti menen sıylaǵan hám sonlıqtan *Xaleb* toponimi «*sút beriwshi*» mánisin bildiretuǵınlıǵı aytıladı¹.

¹ <https://ancientcivs.ru/aleppo>

JUWMAQ

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri jer-suw atamaları sistemasına oǵada bay derek. Bul dóretpeler tilindegi jer-suw atamaların úyreniw qaraqalpaq onomastikası, ásirese lingvofolkloristika, poetikalıq onomastikası ushın áhmiyetli maǵlıwmatlardı jetkerip beredi.

Sonı da aytıw kerek, geografiyalıq atlardı úyreniwde asıǵıslıq etiwge bolmaydı, sebebi toponimnen hárqanday mánini keltirip shıǵarıw múmkin. Basqasha aytqanda, sol aymaqta jasawshı xalıq toponim qansha «júkti» ózinde saqlawına baylanıslı geografiyalıq obyektlerge atama tańlaǵan. Solay eken, geografiyalıq atlar jerdiń qanday da bir qásiyetin, onıń menen baylanıslı tariyxıy waqıya-hádiyselerdi ózinde jámlegen ápiwayı sóz benen sol jerdiń sherikles bolıp keledi. Sonlıqtan, jer-suw atamalarınıń túbirinde xalıq ótmishi, turmısı, tili hám usıǵan baylanıslı basqa da kóplep sırlardı asırıp kiyatırǵan baylıq bolıp tabıladı.

Solay etip, qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamalarınıń jasalıwı, grammatikalıq qurılısı, tariyxıy-etimologiyalıq jaqtan tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerin analizley otırıp, tómendegidey juwmaqlarǵa keldik:

1. Qaraqalpaq folklorında ushırasatuǵın jer-suw atamaları kóp ásirlik tariyxıy jámiyetlik-siyasiy processlerdiń jemisi. Olardıń ishinde ayırımları arxaikalıq qatlamǵa kirip ketken bolsa, ayırımları elege shekem qullanılatuǵın toponimler sistemasın quraydı. Ayırım atamalar fonetikalıq ózgerislerge ushıraǵan.

2. Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamalarınıń grammatikalıq jaqtan – konversiya, affiksaciya hám sintaksislik-leksikalıq usıllar arqalı jasalǵanlıǵın anıqladıq. Kórsetilgen usıllar óz gezeginde ózgesheliklerine qaray jáne de kishi usıllarǵa bólip qaraldı.

3. Qaraqalpaq xalıq dástanlarındagı jer-suw atamaların jasalıwında konversiya ónimli usıllardıń biri. Konversiya usılın ekige: ishki hám sırtqı konversiya usılı arqalı jasalğan toponimlerge bóldik. Ishki konversiya usılında qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdiń jasalıwında etnonim hám antroponimlerdiń konversiya usılı arqalı toponimge aylanıwın izertledik. Sırtqı konversiyada fitonimler, zoonimler hám apellyativlerden jasalğan jer-suw atamaların analizledik.

4. Qaraqalpaq folklorındaǵı jer-suw atamaların quramında geografiyalıq terminler jiyi ushırasadı. Bul geografiyalıq terminler tariyxıy shıǵısı boyınsha kóp tillik qatlamǵa iye. Al, olardıń kópshilik bólegin túrkiy tillerge ortaq sózler quraydı. Bul geografiyalıq terminlerdi oronimikalıq, gidronimikalıq hám oykonimikalıq terminlerdiń toponimniń jasalıwındaǵı xızmetlerin anıqladıq.

5. Jer-suw atamaların tariyxıy-etimologiyalıq jaqtan tariyxıy shıǵısı boyınsha túrkiy hám mongol til elementleri, arab hám parsı til elementlerine bólip qaradıq. Dástanlardagı jer-suw atamaların ishinde túrkiy tillerine ortaq sózler toparı basım kópshiligin quraydı. Sonıń menen birge, dástanlardıń areallıq taralıw shegarasınıń keńligine qaray basqa til elementleriniń de ushırasatuǵının baqladıq hám olarǵa tariyxıy-etimologiyalıq analiz berdik.

6. Kórkem tekstlerde til birlikleri belgili bir stilistikalıq hám poetikalıq funkciyalarǵa boysındırılğan halda jumsaladı. Qaraqalpaq dástanları – bular kórkem tekstler. Sonlıqtan, onıń quramındaǵı jer-suw atamaları da basqa til birlikleri uqsap poetikalıq maqsette jumsalğan. Bunda, á sirese, dástanlardı atqarıwshı jıraw-shayırlardıń bayanlaw stili ayırıqsha orındı iyeleydi.

7. Toponim – folklordagı xalıq dúnya tanımın kórsetiwshi belgilerdiń biri. Bul baǵdarda qaraqalpaq folklorındaǵı toponimler áhmiyetli derek xızmetin atqaradı. Biz, qaraqalpaq folklorındaǵı toponimikalıq ápsana,

ańızlardı, sonıń menen birge reńdi bildiriwshi sózlerdiń jer-suw atamalarında ushırasıwın qaraqalpaq xalqınıń atama beriw principlerin basqa xalıqlar menen salıstırmalı izertledik.

8. Dástanlarda qollanılǵan toponimler tereń motivlesken bolıp keledi. Dástannıń ideyasın ashıwda, qaharmanlardıń atlanısların, epizodlardı tolıqtırıwshı, obrazlı súwretlewde ózine tán stillik maqsetke boysındırılǵan boladı. Toponimler dástandaǵı epizodlar ortasında baylanıstırıwshı, ózinde epikalıq konfliktti sińdirgen bir tutuas liniya esaplanadı. Toponimlerdiń bunday stillik maqsetke boysındırılıwı – tıńlawshı yamasa oqıwshıǵa estetikalıq tásir ótkizedi.

9. Qaraqalpaq folklorı – tillik, ádebiy, tariyxıy, etnografiyalıq t.b. ilimler ushın bahalı derek wazıypasın atqara aladı. Keyingi dáwirlerde qaraqalpaq folklorınıń tilin izertlew aktual máselelerdiń birine aylanbaqta. Biziń, izertlew jumısımız, onıń bir bólegin – jer-suw atamaların lingvistikalıq aspektten úyreniwge arnalǵan. Bunnan keyin de, Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerindegi jer-suw atamaların til biliminiń túrli aspektlerinde – poetikalıq onomastika, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiyalıq baǵdarlarda izertlew talap etiledi. Mine usınday izertlewler qaraqalpaq til ilimin, sonıń ishinde onomastika, lingvofolkloristikasın lingvistikalıq oy-pikirler menen jáne de bayıtıwǵa xızmet etedi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

I. Siyasiy ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Тошкент: Маънавият, 2018
2. Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги Қонуни. 1997 йил, 29 август
3. Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури. 1997 йил, 29 август
4. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
5. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
6. Ўзбекистан Республикасы Министлер Кабинети жанында «Ўзбекистандағы Ислам мәденияты орайын шөлкемлестириў илажлары ҳаққында» Ўзбекистан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 23-июндағы ПҚ-3080-санлы қарары // Еркин Қарақалпақстан. – Нөкис, 2017. 29-июнь. – № 82 (20012).
7. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъатни, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини такомиллаштиришнинг мустаҳкам пойдеворидир// “Халқ сўзи”. 2017 йил, 4 август, №153 (6847).
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 2 мартдаги «Магистратура тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» ги 36 сон қарори.

II. Monografiya hám sabaqlıqlar

1. Абдимуратов К. Почему так названо? (на материалах каракалпакской топонимики). - Нукус: Каракалпакстан, 1970.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. Оқыў қолланба. -Нөкис: Билим, 2018.
3. Бияров Б. Жер - су аттарының сөзжасамдық үлгілері. - Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012.
4. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование).- Баку: Элм, 1986.
5. Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебия тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыў. Морфология. - Нөкис: Билим, 2010.

6. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: ФАН, 1985.
7. Жанўзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика, 1 том. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006.
8. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. 125 б.
9. Йўлдашев Б., Бобожонов Ф. Лингвокультурология. -Тошкент: Наврўз, 2015. -Б. 30
10. Калиулы Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. Алматы: «Мектеп», 1996. –Б. 67
11. Катанов Н. Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В. В. Радловым / представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г.; сост. Н. Ф. Катанов. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1888. 34 с.
12. Курбонов Т., Худойбердиева М. Бадиий асарлардаги топонимларнинг лингвистик ва изоҳи масаласи (Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романлари материаллари асосида). -Самарқанд: СамДУ, 2009. 80 б.
13. Қораев С. Топонимика. -Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. -Б. 88
14. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Изд-во Саратавского ун-та, 1982.
15. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: «Мысль», 1974.
16. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного каракалпакского языка и его диалектная система. – Нукус-Казань: «Каракалпакстан», 1976. –С. 221
17. Низомов А., Раҳимова Г., Расулова Н. Топонимика. –Т: «Шарқ». 2012.
18. Отажанова А. Хоразм этнотопонимлари. -Тошкент: ФАН, 1997.-Б. 35
19. Охунов Н. Ўзбекситон топонимияси. - Қўқон, 2005. -Б. 65
20. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. –С. 205-209
21. Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подолская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007.
22. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. - Тошкент, 2008.
23. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. -Тошкент: ФАН, 1965.

24. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалығы хәм морфология. -Нөкис, 1994.
25. Эназаров Т., Хусанова М., Есемуратов А. Ўзбек номшунослиги. - Тошкент: Наврўз, 2015.
26. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanlari (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). - Bakı: Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya, 2008. 302 s.
27. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. - Bakı: Mütərcim, 2011. 124 s.

III. Ilimiy toplam, maqalalar hám konferenciya

materialları

1. Абдиназимов Ш. Буғрахан ким болған? // Тил – миллеттин руўхы. - Ташкент: Мумтоз сўз, 2017.-Б. 93
2. Абдиназимов Ш., Толыбаев Х. Использование этнонима «ногай» в каракалпакском фольклоре// Материалы Международной научно-теоретической конференции «Тюркский мир и международные связи: история, личность, перспективы». Астана, 2017. -С. 265
3. Қурбанов М. Қарақалпақ тилиндеги айырым ойконимикалық терминлердің этимологиясы хәм семантикалық өзгешеликлери// «Илим хәм жәмийет» журналы № 1. -Нөкис, 2014. -В. 39-40
4. Пардаев З. Лисоний концепт тушунчаси ва унинг структурал муаммолари ҳақида// Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы, 2010, №1-2 (6-7). -Б. 91
5. Саттаров У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлар//ЎТА. -Т.:ФАН, 2000, №6. -Б. 36-39.

IV. Dissertaciya hám avtoreferatlar

1. Абдиев А.Т. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери (Өгиз жыраў варианты тийкарында)». Филол. и. к.... дисс. -Нөкис, 2011. 125 б.
2. Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Филол. и. к.... дисс. -Нөкис, 1992
3. Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. Филол. и. д. ... дисс. -Нөкис, 2001
4. Бағырова Ф.Б. С.Рәхимовун әсәрләринин ономастик лексикасы: автореф. дисс. ... н. филол. е. Бакы, 1995. 20 с.

5. Биктимирова А. Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань: Казан. гос. ун-т, 2003. 25 с.
6. Буғыбаева Ж. Қазақ топонимдерінің сөзжасамы: философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2015.
7. Гальцова А.С. Лингвокультурологический потенциал Петербургской топонимии: автореф. дисс. ... д. филол. н. -Санкт-Петербург, 2011. 23 с.
8. Ганиева Г. Р. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2012. 109 с.
9. Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области) : автореф. дисс. ... д. филол. н.-Челябинск, 2014. 22 с.
10. Дарзаманова Г. З. Фразеологические единицы и паремии с антропонимами в русском, татарском и английском языках: автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань, 2002. 21 с.
11. Диланов Б. Г. С.Мәжитовтың дәрәтәйшәлиги хәм қарақалпақ әдебий тили. Филол. и.к.... дисс. -Нөкис, 2012. 143 б.
12. Дусумов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма. КД. –Ташкент. 1989.
13. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол. Ғ. Д. дисс. автореф. -Алматы, 2006.
14. Керимбаев Д. М. Состав и этнолингвистическая характеристика собственных имён казахского фольклора: автореф. дисс. ... к. филол. н. Алматы, 2004. 28 с.
15. Керимбаева С. Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: автореф. дисс. ... к. филол. н. Алматы, 2004. 28 с.
16. Ковлакас Е.Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты: автореф. дисс. ... д. филол. н. -Краснодар, 2009. 51 с.
17. Қарлыбаева Г.Е. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеліктері. Филол. и. д.... дисс. -Нөкис, 2017. -Б. 77-85
18. Қурбанов М.Д. Қарақалпақ тилиндегі географиялық терминлердің лексика-грамматикалық өзгешеліктері. Филол. и.к.... дисс. -Нөкис, 2011. 127 б.

19. Оллоёров Қ.М. Хоразм дostonлари ономастикаси (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тили материаллари асосида). Филол. ф. н.... дисс. Урганч, 2011. 147 б.
20. Сагилдогыйн Г. Казахско-монгольские топонимические параллели. АКД. -Алма-Ата, 1993. -С. 17
21. Санжеева Л.Ц. Ономастика эпоса «Гэсэр»: автореф. дисс. ... к. филол. н. Улан-Удэ, 2000. 16 с.
22. Халтуева Г.О. Топонимический лексикон «Сокровенного сказания монголов» и «Кодзики»: общее и частное: автореф. дисс. ... к. филол. н. Улан-Удэ, 2009. 26 с.
23. Халыгов Ф. Р. Фольклорная ономастика азербайджанского языка: автореф. дисс. ... д. филол. н. Баку, 2004. 55 с.
24. Шодиев М.С. Лингвистический анализ топонимов произведений Садриддина Айни: автореф. дисс. ... к. филол. н. Душанбе, 1994. 22 с.
25. Юлдашев Т. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. Фил. фан номзоди диссерт. -Нукус, 2012. -Б.29-30

V. Sözlükler

1. Атаниязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. -Ашгабат: Ылым, 1980.
2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I т. А–В. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. -Б. 375
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II т. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. -Б. 64
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV т. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. -Б. 287
6. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? (Топонимик луғат). - Т.: «Ўзбекистон», 1970. -Б. 32
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. - М.: «Мысль», 1984.
8. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. –Т., 1988.
9. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М: «Мысль». 1966.
10. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь. –М: «Русские словари». 1998-С. 141
11. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. – Тошкент: «Университет». 2003. –Б.108

12. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III том. – Тошкент: «Университет». 2009. -Б. 253
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М: «Наука». 1978.
14. Топонимика Казахстана (энциклопедический словарь). -А.: «Аруна», 2010.
15. Абдиназимов Ш., Даниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары (Сөзлик). - Нөкис, 2016. 130 б.

VI. Kórkem ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 1-8 томлар. -Нөкис: Қарақалпақстан, 2007. 756 б.
2. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 9-13 томлар. -Ташкент: Маънавият, 2009. 536 б.
3. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 14-26 томлар. -Нөкис: Илим, 2010. 544 б.
4. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 27-42 томлар. -Нөкис: Илим, 2011. 424 б.
5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 43-56 томлар. -Нөкис: Илим, 2012. 440 б.
6. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 57-66 томлар. -Нөкис: Илим, 2013. 462 б.

V. Internet saytları

1. <http://www.ziynet.uz>
2. <http://www.edu.uz>
3. <http://www.cheloveknauka.ru>
4. <http://dissercat.com>
5. <http://ziyouz.com>
6. <http://www.wikipedia.ru>
7. <http://ruskiyyazik.ru>
8. <https://ancientcivs.ru/aleppo>